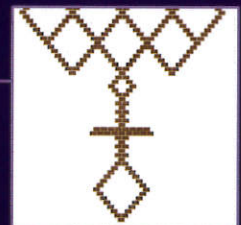

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed
in Vlaanderen

Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 62, nr. 4
oktober-november-december 2009
Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Huis De Zalm, Zoutwerf 5, 2800 Mechelen
jaargang 62, nummer 4
oktober-november-december 2009
ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Redactieraad:

Jan De Cock	Henri Vannoppen
Jan De Meester	Dominique Vanpée
Julien De Vuyst	Karel van den Bossche
Fons Dierickx	Luc Van Eeckhoudt
Ferdi Geerts	Eva Van Hoye
Rudy Janssens	Harry Vermeir
Jean-Marie Lermyte	Reinoud Vermoesen

Een kennismaking met het bioscoopgebeuren in enkele Dendersteden tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw – Deel 2 Geraardsbergen en Ninove

Romain John van de Maele

In het eerste deel van dit verhaal stond het bioscoopgebeuren in Aalst centraal. Het werd voorafgegaan door een summier overzicht van de algemene ontwikkelingen in de Belgische bioscoopgeschiedenis, met inbegrip van het verschijnsel klankfilm. Nu komen Geraardsbergen en Ninove aan bod, en omdat precies in die twee Dendersteden *The Jazz Singer* (1927), dé mijlpaal in de klankfilmgeschiedenis, en daarna *The King of Jazz* (1929) vrij vroeg op het programma stonden, richt ik in dit tweede deel toch eerst kort de aandacht op de voorgeschiedenis van de klankfilm.¹

Om het getik van de projectietoestellen te overstemmen en om het visuele gebeuren te accentueren, versterken of ondersteunen, werden de filmvertoningen vanaf het begin begeleid door piano- of orkestmuziek. Een andere vorm van auditieve begeleiding bestond uit het gesproken woord, verzorgd door een explicateur die de film 'uitlegde.' Dit betekende niet dat de explicateur vertelde wat in de film gebeurde, 'hij bootste alleen de stemmen na van de personen op het doek, synchroon met het beeld.'² De explicateur was vaak een voormalig acteur en hij trad meestal alleen op, maar in de Amsterdamse bioscoop Witte – dit is slechts één voorbeeld – werd in 1916 een van de vele

Maciste-films door drie explicateurs begeleid.

Edison (1847-1931), de tovenaer van Menlo Park en uitvinder van de spreekmachine, hechtte meer belang aan de klank dan aan het beeld en begon al in 1894 te experimenteren met een van zijn uitvindingen, de kinetofoon. De kinetofoon verbond – zo gelijktijdig mogelijk – de spreekmachine met het bewegende beeld (1894-1900). Auguste Baron (1855-1938) vond nog vóór de eeuwwisseling (in 1898) een apparaat uit waarmee klank en beeld gelijktijdig geregistreerd konden worden. De Fransman had echter onvoldoende geld om zijn uitvinding verder uit te werken. Clément Maurice Gratioulet (1853-1933) lag in 1900, samen met Henri Lioret (1848-1938), aan de basis van een nieuwe fase in de ontwikkeling van de klankfilm. In de periode 1900-1913 werden geluid en beeld – vastgelegd op film en fonoplaat – synchroon weergegeven. Tijdens een tentoonstelling in Parijs (1900) stelde Maurice zijn Phono-Ciné Théâtre voor, en enige tijd later presenteerde Oskar Messter (1866-1943) in Berlijn zijn biofoon (gebaseerd op de kinetofoon van Edison). Ongeveer 500 Duitse bioscopen investeerden vóór 1913 in de biofoon. Gaumont, een van de vele filmpioniers, realiseerde in dezelfde periode gesproken en gezongen films op basis van

¹ Gebaseerd op F.M.J. DUPONT, *Schaduw over het witte doek. De geschiedenis van de film*, Antwerpen, 1964, p. 69-71; H. VAN DRIEL & M. WESTERMAN, Het begrijpen van een speelfilm, in: P. BOSMA, ed., *Filmkunde. Een inleiding*, Nijmegen/Heerlen, 1991, p. 93-102.

² I. BLOM & P. VAN YPEREN, De Witte, een katholieke familiebioscoop, in: *Ons Amsterdam*, Amsterdam, maart 1997, p. 58-62, alwaar p. 59. (Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid: Blom & van Yperen met vermelding van de pagina.)

het fonoramasysteem. Geen van de hier vermelde uitvindingen was evenwel geschikt voor de langere speelfilms die men vanaf ongeveer 1911 begon te realiseren. De productiekosten waren veel te hoog.

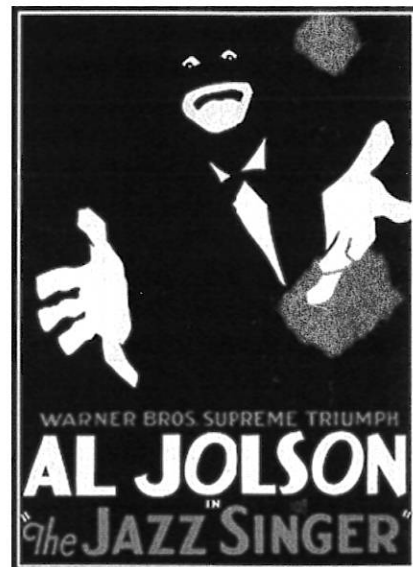
De elektrische klankopname in de tweede helft van de jaren twintig betekende een nieuwe ontwikkeling die snel werd gevolgd door de invoering van de lichtklankfilm. Bij dit procédé werd het beeld een weinig versmald en op de vrije ruimte werd op fotografische wijze de klank vastgelegd. De klanktrillingen werden bij de opname omgezet in lichttrillingen. Bij de projectie werden de fotografisch (optisch) vastgelegde lichttrillingen omgezet in geluid.

De filmmaatschappij Warner Bros, die in 1926 over kop dreigde te gaan, boekte in oktober 1927 een weergaloos succes met *The Jazz Singer* van Alan Crossland, de eerste film met zang en dialoog. Twentieth Century Fox bracht vanaf de zomer van 1927 een geluidsjournaal (Fox Movietone News) en produceerde daarna ook langere speelfilms met geluid. Paramount en Metro-Goldwyn-Mayer, de andere grote Amerikaanse productiemaatschappijen, volgden in dezelfde periode hetzelfde pad.

Vóór *The Jazz Singer* en *The King of Jazz* in Geraardsbergen en Ninove werden vertoond, verliep het bioscoopgebeuren in beide steden grotendeels zoals elders in Vlaanderen en de rest van Europa. In Ninove werd in augustus 1910 een voorstelling georganiseerd op het Statieplein en meer dan tien jaar later, in 1924, was er een openbaar cinematografisch feest op de Grote Markt van Geraardsbergen.³ De openluchtvoorstellingen en de aanwezigheid van ambulante filmtheaters in Geraardsbergen hebben veel aandacht gekregen in het goed gedocumenteerde en overvloedig geïllustreerde boek *Het schoonste spektakel. 100 jaar filmvertoon in Geraardsbergen* van Jacques de Ro en Dirck Surdiacourt.⁴ Uit die gedetailleerde studie blijkt dat van 1903 tot 1913 een hele reeks reizende filmtheaters Geraardsbergen hebben bezocht, en dat er tot 1923 aanvragen werden ingediend om een staanplaats te bekomen (De Ro & Surdiacourt, p. 89). Van 1902 tot 1913 vonden in de Oudenbergstad negen openluchtvoorstellingen plaats. Na de Eerste Wereldoorlog werd de jonge traditie, waarbij het kermispubliek gratis kon genieten van dit openbaar vermaak, voortgezet tot in de jaren dertig (De Ro & Surdiacourt, p. 57).

Dat van de ambulante filmvertoningen een bijna magische aantrekkingskracht uitging en dat de exploitanten – alleszins in Zweden – wel eens de aangekondigde prijzen durfden te verhogen, zeker als er veel belangstelling was, werd in de jaren dertig uitvoerig beschreven door de latere Nobelprijswinnaar Harry Martinson (1904-1978).

In zijn autobiografisch gekleurde roman *Vägen ut* (1935, *Naar buiten*) getuigde hij van zijn grote bewondering voor de actrice Alla Nazimova (1879-1945). Op een dag trok hij zelfs twee keer naar het rondreizend filmtheater om dezelfde film met Nazimova te bekijken.⁵ In een latere roman, *Den förlorade jaguaren* (1941, *De verloren jaguar*), stelde hij zich kritisch op tegenover het medium film. In die roman trachtte een drietal jongens het saaie fabrieksleven te ontvluchten, maar het door de film voorgespiegelde sprookjesland bleek een zinsbegoocheling te zijn. Het boek werd ingeleid met uitspraken van en over Hitchcock (1899-1980) en met gegevens van het onderzoeksinstituut Gallup. Een van de overgenomen bevindingen betrof de leeftijd van de bioscoopbezoekers: "*Filmzalen worden ijverig bezocht door negentienjarigen die samen ongeveer 2.080.000 toegangskaartjes per week kopen.*"⁶ Filmvoorstellingen hadden amper tien jaar na de introductie van de cinematograaf al een belangrijke amusementswaarde. In 1913 stelde een redacteur van *De Volksstem* in een reflectief stukje de retorische vraag: "*Komt niet de moderne uitvinding der bioscoop tegenwoordig op de kleinste dorpen?*"⁷ De bioscoop was aan het einde van de Eerste Wereldoorlog al zo ingeburgerd dat zelfs de Belgische geïnterneerden in de Nederlandse kampen bij Zeist en Harderwijk naar films konden gaan kijken. In Zeist was er niet alleen een kampbibliotheek, maar ook een schouwburg. Voorts waren er een kerk, een kantien, een café, én een bioscoop.⁸ Gelet op de lage soldij (10 centiemmen per dag) viel de prijs van een avondje film kijken wel tegen (5 en 10 centiemmen).⁹

Al Jolson, *The Jazz Singer*.
<http://www.georgegroves.org.uk>

³ *De Volksstem*, Aalst, 07.08.1910, p. 2 en *Recht en Vrijheid*, Aalst, 27.04.1924, p. 3.

⁴ J. DE RO & D. SURDIACOURT, *Het schoonste spektakel. 100 jaar filmvertoon in Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 2006. (Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid: De Ro & Surdiacourt met vermelding van de pagina.)

⁵ H. MARTINSON, *Vägen ut*, Stockholm, 1993, p. 299 en p. 309.

⁶ H. MARTINSON, *Den förlorade jaguaren*, Stockholm, 2001, p. 121.

⁷ Het leven, een film, in: *De Volksstem*, Aalst, 29.11.1913, p. 1.

⁸ *De Volksstem*, Aalst, 05.10.1917, p. 1 en 10.10.1917, p. 1.

⁹ *De Volksstem*, Aalst, 07.10.1917, p. 1.

Geraardsbergen

In januari 1911 wees *Recht en Vrijheid* op het 'aanhoudend succes' van Cinema Pathé, "geen wonder ook, want voor 30 centiemen brengen onze partijgenooten een aangename avond door." Kennelijk wilde men, zoals dat ook in Aalst het geval was, de socialistische arbeiders kennis laten maken met het nieuwe medium. Zelfs als de huurprijs van de film(s) wat hoger was, werd een inspanning geleverd om de toegangsprijs niet te verhogen.¹⁰ De lage prijs was ongetwijfeld een vermelding waard, maar ook het programma kreeg aandacht: "Een eerlijke daad' zal iedereen doen lachen. 'Zingara' zal iedereen roeren."¹¹ Geraardsbergen was een van de steden die samen met Leuven en Sint-Niklaas te maken kregen met vertegenwoordigers van de firma Pathé 'die in een of meer zalen films programmeerde.'¹²

In andere (na-oorlogse) advertenties werd de nadruk gelegd op het comfort van de zaal die werd uitgebaut door de Samenwerkende Maatschappij Verbroedering. Vóór de opening van het multifunctioneel gebouw – geconcipeerd voor politiek, coöperatieve handel, muziek, toneel, turnvereniging en entertainment – werd al beklemtoond dat het nieuwe gebouw beantwoordde aan alle legitieme verlangens en eisen en dat het cinema-aanbod met zorg zou worden samengesteld.¹³ De zaal had ongeveer 800 zitplaatsen!¹⁴ Enkele maanden later, toen de filmzaal in gebruik was, scheef de Geraardsbergse correspondent: "De zaal is gezellig, men is op zijn gemak gezeten, van elke plaats ziet men goed het doek." Daarna werden enkele duidelijke aanbevelingen geformuleerd i.v.m. aankopen bij de coöperatieve maatschappij.¹⁵

De socialistische toneelmaatschappij kon, na de verbouwing van het patriciërshuis dat in 1900 door de coöperatieve maatschappij Verbroedering was aangekocht, over een mooie zaal beschikken, maar ze moest opboksen tegen concurrentie in eigen huis: de rode bioscoop kende, zoals de andere filmzalen, veel succes. E. De Nauw vatte het vervolg van de concurrentiestrijd als volgt samen: "Die concurrentie cinema tegen toneel is nog gaan toenemen wanneer de 'parlant' de stomme film is gaan vervangen." Hij benadrukte ook het grote aantal bioscopen – zes – dat tegelijkertijd op zoek was naar filmfanaten.¹⁶

De Geraardsbergse rode bioscoop maakte meermaals gebruik van lange presentaties. In juli 1924 werd *Robin des Bois* (*Robin Hood*, 1922) aangekondigd. "Het is de grote kunstenaar Douglas Fairbank[s], die in dezen buitengewonen film de hoofdrol vervult, en dit op zulk een wijze, dat hij waarlijk zich zelf overtroffen heeft," schreef de correspondent. "Op gebied van toneelschikking slaat dit meesterwerk ontegensprekelijk alle rekords." De stelling werd onderstreept met een verwijzing naar de kostprijs, het aantal acteurs, het aantal paarden, enz. "De medespelers van Douglas zijn allen van de best gekende artiesten." De dure productie had vanzelfsprekend een weerslag op de toegangsprijzen: "Om de hoge huurprijzen te kunnen dekken, zullen de prijzen der plaatsen gebracht worden op 2,40 fr., 2,15 fr. en 1,60 fr. Alle taksen inbegrepen." In dezelfde advertentie werd ook een film met Asta Nielsen, 'de alomgeprezen kunstenaar', aangekondigd: *Naar den afgrond of menscheijk verval*.¹⁷ Wellicht ging het om een late voorstelling van de film *Afgronden* (*De afgrond*) uit 1910. De nadruk op de acteurs of actrices bleef, ook daarna, een belangrijk element van de aankondigingen. In september 1930 werd de film *Song* met de 'beroemde' Chinese actrice Anna May Wong (°1905) voorgesteld.¹⁸ Soms lag de nadruk op de regisseur. Toen in 1926 *Sally, het cirkusmeisje* (*Sally of the Sawdust*, 1925) van D.W. Griffith werd aangekondigd, werd gerefereerd aan *Heen en door het onweer*, een andere film van Griffith die al eerder was vertoond.¹⁹ Datzelfde jaar werd ook *America* (1924) van Griffith vertoond.²⁰ In maart 1930 werd *La Sirène des Tropiques* (1927) aangekondigd, en in die advertentie lag het accent op de namen van de vertolkers: Josephine Baker (1906-1975) en Pierre Batcheff (1901-1932).²¹ In die film vertolkte Baker de rol van Papitou, een inlands meisje dat gek is op dieren.

Nu en dan werd een film als magneet gebruikt, zoals beschreven door Piet van Aken in zijn roman *Dood getij*. In juni 1931 werd de Russische film *De algemeene lijn* (*Generalnaja Linja*, 1929) aangekondigd, samen met een voordracht door Max Patteet.²² Soms werd verwezen naar het succes van een film in andere steden. In augustus 1924 werd *Vergiffenis aan de doode* van Harry Millarde (1885-1931), de 'ontwerper van Maman en Vervloekte Stad' aangekondigd, en er werd uitdrukkelijk verwezen

¹⁰ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 16.03.1924, p. 3.

¹¹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 04.01.1911, p. 4.

¹² G. CONVENTS, Ontstaan en vroege ontwikkeling van het Vlaamse bioscoopwezen (1905:1908-1914), in: D. BILTEREYST & PH. MEERS, *De verlichte stad. Een geschiedenis van bioscopen, filmvertoningen en filmcultuur in Vlaanderen*, Leuven, 2007, p. 23-43, alwaar p. 35.

¹³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 02.09.1923, p. 3.

¹⁴ E. DE NAUW, De sociaal-ekonomische toestand in het arrondissement Aalst rond 1886 (XX), in: *Voor Allen*, Aalst, 09.09.1983, p. 4.

¹⁵ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 03.02.1924, p. 3.

¹⁶ E. DE NAUW, De sociaal-ekonomische toestand in het arrondissement Aalst (51), in: *Voor Allen*, Aalst, 07.12.1984, p. 4.

¹⁷ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 06.07.1924, p. 3.

¹⁸ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 28.09.1930, p. 3.

¹⁹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 15.08.1926, p. 3.

²⁰ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 06.06.1926, p. 3.

²¹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 30.03.1930, p. 3.

²² *Recht en Vrijheid*, Aalst, 21.06.1931, p. 2. De rol van Max Patteet als filmbegeleider werd belicht door B. NUJENS in *Louis Paul Boon en de (stille) film*, Antwerpen, 1998 en zeer uitvoerig beschreven door J. DE RO & D. SURDIACOURT, o.c., p. 192-202.

naar het succes van de film in andere steden.²³ Op 23 september 1928 kondigde men *Tzar Ivan de Wreede* aan, 'met de groote Russische kunstenaar L. Leonidoff'. In de advertentie werd het succes van de film in de Brusselse cinema Eden benadrukt.²⁴ Bij de presentatie van *Czardas-Vorstin*, een Ufa-film, ging alle aandacht naar de 'bevallige en talentvolle kunstenaar' die de hoofdrol vertolkte. In *Hartstochtelijke Danseres* konden de filmliefhebbers Lily Damita (1904-1994) bewonderen.²⁵

Toen in de herfst van 1930 de *De Jazz-zanger* met Al Jolson (1886-1950) werd verwacht – een film die in dezelfde periode ook in de rode bioscoop van Ninove werd vertoond – herinnerde de correspondent van *Recht en Vrijheid* eraan dat de film gedurende meer dan tien maand ononderbroken in de Brusselse zaal Trianon Palace was vertoond. De vertoning in Geraardsbergen en Ninove volgde vrij snel op de Belgische primeur in Trianon Palace (herfst 1929). Men refereerde niet alleen aan het succes in Brussel, men verwees ook naar de muziek: "zang door Frank Falliart gekend als den besten nabootser van Al Jolson."²⁶ De verwachte vertoning van de film werd in september meermaals aangekondigd in *Recht en Vrijheid*, en uit het programma blijkt dat de socialistische filmzalen in Ninove en Geraardsbergen als een tweeling optraden.²⁷ *De Jazz-zanger* werd veelvuldig aangekondigd, maar in dezelfde periode liep in Geraardsbergen ook *Het lied van den gevangenen*, een Ufa-film.

Merkwaardig – en ook weer niet – was dat bij de vertoning van de jazzprent niet de originele filmmuziek kon worden beluisterd! In de aankondiging verwees men immers naar de beste nabootser van Al Jolson. Een geluidsinstallatie was zo duur dat zelfs veel commerciële zalen op dat ogenblik nog twijfelden over de investering. In 1930 huurde Metro-Goldwyn-Mayer de Gentse zaal Majestic en voorzag deze van klankapparatuur, zodat de Gentenaars naar *Ombres Blanches* (*White Shadows on the South Seas*, 1928) konden gaan kijken. Andere Gentse bioscopen (Palace, Carilon, Du Parc, Coliseum, Select) namen pas in de periode september 1930 - september 1931 geluidsapparatuur in gebruik en Vooruit wachtte zelfs tot het voorjaar van 1932.²⁸ *The Jazz Singer*, 'de film die in Amerika voor de doorbraak van het geluid had gezorgd', werd niet alleen in Geraardsbergen als stille film vertoond. De Amsterdamse bioscoop Tuschinski, die een voortrekkersrol vervulde bij de invoering van klankfilms, vertoonde de prent met

Al Jolson in januari 1929 eveneens als stille film.²⁹ Nog een andere vergelijking: in 1930 werd in de advertenties van de Aalsterse commerciële bioscoop Palace nog naar orkestbegeleiding verwezen, en ook Cinema Vooruit, de opvolger van Cinema Moderne, benadrukte datzelfde jaar dat een aantal films door een symfonisch orkest werd begeleid.³⁰ Het Palace Select orkest stond onder leiding van M.A. de Paepe – beide werden meermaals vermeld en het lijkt erop dat ze een begrip waren in die tijd. Palace was geen kleine bioscoop. Toen de Bond der Grote Gezinnen in januari 1935 in Cinema Palace een filmfeest organiseerde, waren er meer dan 900 aanwezigen.³¹ De vertoning van *The Jazz Singer* met op de achtergrond de stem van Frank Falliart – in de herfst van 1930 – versterkte wellicht de wedloop om als eerste bioscoop in Geraardsbergen sprekende films op het scherm te brengen. Die race werd gewonnen door de katholieke bioscoop Ons Huis, die op zondag 5 april 1931 een eerste sprekende film bracht. Ons Huis werd op de hielen gezeten door Eden en de Volkscinema. De Volkscinema had van 4 tot 10 september *Parade d'Amour* van Ernst Lubitsch op het programma staan, een operette met Maurice Chevalier en Jeannette MacDonald. De prijs van de bioscoopkaartjes ging toen meteen de hoogte in (De Ro & Surdiacourt, p.187-188).

Vóór de sprekende film het publiek veroverde, had de kwaliteit van de muzikale begeleiding in sommige bioscopen een hoog niveau, zoals overtuigend werd aangetoond in Groeneboers onderzoek naar het orkest van de Amsterdamse Cinema Royal. Bij een aantal films was de live uitgevoerde muziek veel meer dan wat franje. De dirigent die in 1926 in twee Amsterdamse bioscopen (Royal en Palace) de leiding had over de muziekkuitvoering bij de film *Pantserkruiser Potemkin* herinnerde zich de 'opwindende werking [van de muziek] op het publiek'. De film mocht in een aantal landen uitsluitend vertoond worden zonder muziek.³² In andere zalen werd het aspect geluid verwaarloosd en was de muzikale begeleiding ondermaats. Eveneens in 1930 – en vóór *De Jazz-zanger* – werden in het Volkshuis *Liefde* (naar een werk van Balzac) en *De leugen van Mary Marlow* met Lewis Stone (1879-1953) en Barbara Bedford (1903-1981) vertoond. De naam van de regisseur werd niet vermeld, maar het ging ongetwijfeld om *The Notorious Lady*, een film uit 1927 van King Baggot (1879-1948).³³ *Moeder* naar een werk van Gorki

²³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 03.08.1924, p. 2.

²⁴ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 23.09.1928, p. 3.

²⁵ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 26.08.1928, p. 3.

²⁶ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 05.10.1930, p. 3.

²⁷ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 14.09.1930, p. 3, 21.09.1930, p. 3.

²⁸ L. VAN DE VIJVER, Concerns, filmcultuur en filmbeleving in Gent, in: D. BILTEREYST & PH. MEERS, ed., o.c., p. 209-237, alwaar p. 220 en p. 237.

²⁹ K. DIBBETS, *Sprekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933*, Amsterdam, 1993, p. 82. (Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid: Dibbets met vermelding van de pagina.)

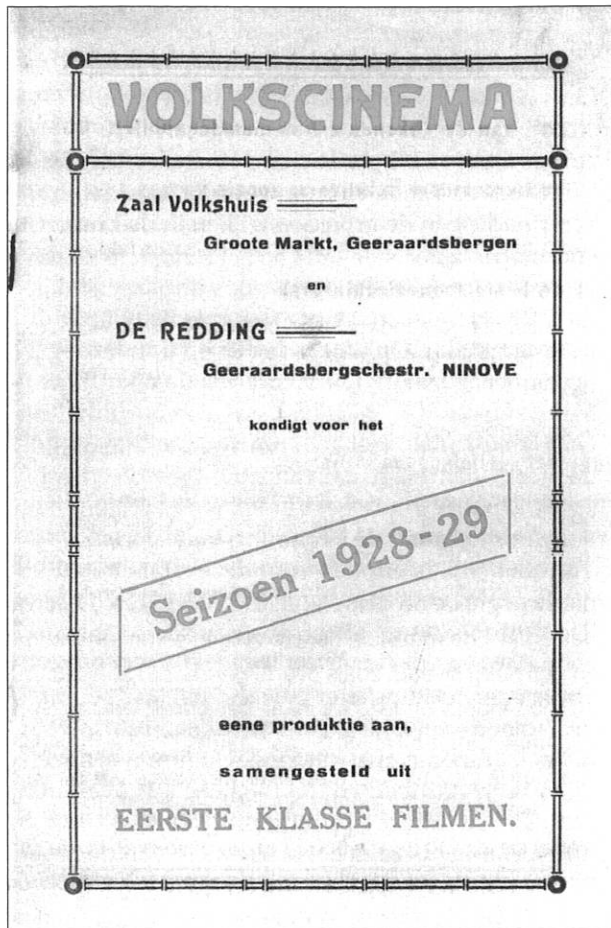
³⁰ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 21.09.1930, p. 4 en 16.02.1930, p. 4.

³¹ *De Volksstem*, Aalst, 23.01.1935, p. 3. Op het programma stonden: *Sous la terre*, een film over mijnwerkers, *Les Peupliers* (waarschijnlijk *La Chanson des Peupliers*, 1931) van Jean Epstein (1897-1953), een tekenfilm van Disney en *Emiel en de Detectieve* (*Emil und die Detektive*, 1931) met Fritz Rasp, naar een boek van Erich Kästner.

³² J. GROENEBOER, Het orkest van Cinema Royal, in: *Versus*, Nijmegen, nr. 2, 1998, p. 73-96, alwaar p. 80.

³³ In 1933 ging *Secrets* in première, eveneens een film over Mary Marlow. De Nederlandse titel was *Hartsgeheimen*.

(1868-1936) werd eveneens in 1930 verwacht. *De moeder (Matf)* werd in 1920 verfilmd door Aleksandr Razumnyi, maar de advertentie bevat te weinig gegevens om met zekerheid te kunnen stellen dat in Geraardsbergen die verfilming werd vertoond. In 1930 werden ook *De verbodene vrouw* en *Le Bled* (1929) of *De Woestijn*, de laatste stille film van de Franse cineast Jean Renoir (1894-1979), vertoond.³⁴

Brochure van de 'rode cinema's' in Geraardsbergen en Ninove. J. De Ro & D. Surdiacourt, *Het schoonste spektakel. 100 jaar filmvertoon in Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 2006, p. 186.

Ongeveer een jaar na *De Jazz-zanger*, in 1931, programmeerde het Volkshuis *La Féerie du Jazz*, 'de meest feërische en sensatiefilm van 't jaar.' Deze korte karakteristiek werd aangevuld met de informatie dat het om een gekleurde geluidsfilm ging en een vrij uitgebreide voorstelling: "In deze film [*The King of Jazz, 1929*] hoort men 'Rhapsody in Blue' speciaal samengesteld voor Paul Whiteman en zijn orkest door den toondichter George Gershwin. Het is onmogelijk U hier de groote waarde van den film te [be]schrijven. U moet hem zien, nog nooit zag u zulk een pracht en luxe. Schoon en overmachtige ba[[l]letten en dansen. Nieuw[e] muziek en zang. Grootsche dekors. Kostba-

re kostumen." Voorts werden de andere films van het programma vermeld en de film die de volgende week werd verwacht: *City Lights* (1931), 'het laatste meesterwerk van Charlie Chaplin.'³⁵ Rond dezelfde tijd werd door het Volkshuis ook de geluidsfilm *Accusée, levez-vous!* aangekondigd. De film werd aangeprezen als 'de grote triomf van de [Brusselse] zalen Marivaux en Pathé-Palace.'³⁶ Een film als *Eerste Liefde* van Cecil B. de Mille (1881-1959) werd enkele jaren eerder met heel wat minder argumenten aangekondigd.³⁷ In 1931 werden *Paramount in Parade* met Maurice Chevalier (1888-1972) en *Vagebond-Koning (The Vagabond King, 1930)* met Dennis King (1897-1971) en Jeannette MacDonald (1903-1965) eveneens heel sober vermeld.³⁸ Volstond de vermelding van de acteurs om het publiek geestdriftig te stemmen? Sinds september 1931 beschikte de Volkscinema over een nieuwe projectiecabine die meer recht deed aan zingende acteurs.

Dit summier overzicht van de presentatie in Geraardsbergen is – gelet op het uitgangspunt van dit onderzoek en de bestudeerde bronnen (de in april 2009 gedigitaliseerde bladen) – uiteraard beperkt. De Ro & Surdiacourt inventariseerden de cinemazalen in Geraardsbergen in de periode 1909-2006 en vermeldden negen locaties en heel wat meer namen in de binnenstad. Cinema Nova in de Lessenstraat – dit is slechts één voorbeeld – onderging een hele reeks naamsveranderingen. De zaal werd eerst omgedoopt tot Alhambra, heette daarna Nova en Astrid, nog eens Alhambra en sloot in 1961 de deuren als Big-Ben. De rode bioscoop heette eerst Cinema Pathé, daarna Volkscinema (tot 1974) en uiteindelijk Cameo, maar toen was de zaal niet meer in handen van S.M. De Verbroedering (De Ro & Surdiacourt, p. 94). De Ro & Surdiacourt maakten niet alleen gebruik van weekbladen, ze doorploegden ook archieven en verwerkten heel wat strooibriefjes.

Ninove

Eddie Polo, een acteur die in Aalst en Geraardsbergen meermaals het witte doek veroverde, kon men ook in Ninove gaan bewonderen. In september 1926 werd de *Hulpkreet* vertoond, maar ook Emil Jannings was van de partij in *De laatste der mannen*.³⁹ Wellicht gold in Ninove – en ook elders in de Denderstreek – een attitude die door twee Nederlandse filmhistorici als volgt werd verwoord:

³⁴ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 06.07.1930, p. 3.

³⁵ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 25.10.1931, p. 3.

³⁶ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 11.10.1931, p. 3.

³⁷ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 15.01.1928, p. 3.

³⁸ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 02.08.1931, p. 3.

³⁹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 12.09.1926, p. 3.

"Seks, moord en doodslag waren in de ban, maar vecht-, schiet- en avonturenfilms met Eddie Polo, Elmo Lincoln, Joe Deeks, William Hart en Douglas Fairbanks vormden geen probleem" (Blom en van Yperen, p. 61-62). De uitspraak betrof het bioscoopgebeuren in Amsterdam, maar ook de programma's in Ninove bevatten heel wat vecht-, schiet- en avonturenfilms.

"Er is nooit prachtiger film in Ninove vertoond," schreef de lokale correspondent toen hij in oktober 1926 *Quo Vadis?* aankondigde. Uit de advertentie kan niet worden afgeleid of het om de film uit 1912 van Enrico Guazzoni (naar de Poolse roman van Henryk Sienkiewicz) of een vroegere verfilming door Ferdinand Zecca ging. In dezelfde advertentie werd ook *Don X (The Mark of Zorro, 1920)*, 'het meesterwerk' van Douglas Fairbanks, aangekondigd.⁴⁰ De liefhebbers van Zorro konden op 6, 7 of 8 november hun held aan het werk zien. Volgens een bericht van 7 november hadden 3000 bezoekers de film gezien tijdens de kermisweek in Geraardsbergen.⁴¹ Enkele weken later stonden de 'buitengewone film' *De Zwarte Arend (The Eagle, 1925)* van Rudolf Valentino (1895-1926) en *Poil de Carotte (1925)*, een film van Duvivier, op het programma. Naar verluidt was *Poil de Carotte* een groot succes in Geraardsbergen. Een film die eind juni uitgebreid werd aangekondigd, was *L'Abbé Constantin/Pastoor Constantin (1925)*, eveneens geregisseerd door Julien Duvivier. Twee weken vroeger ging nog veel meer aandacht naar *Joujou de Paris* met Lily Damita (1904-1994). De film was van 8 mei tot 4 juni een publiekstrekker geweest in Brussel (Monnaie) en had ook drie weken lang liefhebbers aangetrokken in een andere Brusselse zaal (Victoria). Heel Ninove 'moet te been voor deze film,' luidde de boodschap.⁴²

Het werk van Chaplin behoefde geen grote verklaringen – in oktober 1926 werd *De drang naar 't Goud/Ruée vers l'or (The Gold Rush, 1925)* vertoond, een film die acht weken lang twee Brusselse zalen had doen vollopen. Twee jaar later werd *Het Circus (The Circus, 1928)* verwacht, Chaplins laatste stille film.⁴³ *Rosita (1923)*, een film van Ernst Lubitsch, met o.a. Mary Pickford (1892-1979) werd in 1926 eveneens zeer sober aangekondigd.⁴⁴

Tijdens de jaren twintig maakten Amerikaanse producties een groot deel uit van de programmatie. Op 11 en 12 juni 1927 kon men naar *De Zwarte Zeerover (The Black Pirate, 1926)* met Douglas Fairbanks gaan kijken en van 7 tot 9 mei werd *De opstand van Sitting Bull* vertoond,

een film die enkele dagen eerder 'een groot succes' was geweest in het naburige Geraardsbergen. Van 10 tot 12 mei stond een Europese film op het programma: *[La] Folie du Jour* – wellicht een film uit 1926/1927 met Josephine Baker – met orkest en zang door Van Tuyckom en Yvette Gauthier. Die vertoning werd voorafgegaan door *Weensche Vlinders*.⁴⁵ Datzelfde jaar werd ook *De laatste dagen van Pompeï* (een Italiaanse productie uit 1926) vertoond, een film 'die alles overtreft'.⁴⁶ In 1927 werd in een van de advertenties ook aandacht gevraagd voor de 'natuurlijke kleuren'. *Het Spook van de Opera (The Phantom of the Opera, 1925)* met Lon Chaney (1883-1930) werd bovendien gepresenteerd als een der duurste films uit de filmgeschiedenis.⁴⁷

Een filmreeks die in de jaren twintig veel bijval genoot, de Italiaanse reeks over de reus Maciste, kwam in de socialistische zaal van Ninove – en bijna zoals steeds in Geraardsbergen – weinig aan bod. In 1927 werd in beide bioscopen *Maciste tegen den Cheik* vertoond – andere vertoningen in Ninove heb ik niet kunnen vinden. Maciste-films maakten in andere bioscopen deel uit van een avondprogramma. Ter vergelijking: in Aalst bracht Flora in 1922 een deel van *De avonturen van Tarzan* samen met *De Wederwraak van Maciste*; een klein jaar later kon men in de zaal Américan *Maciste in Vacantie* gaan bekijken.⁴⁸ In 1927 werd – zoals in de roman *Dood getij* van Piet van Aken – een voordracht georganiseerd die werd gevolgd door de (gratis) vertoning van een film. In De Redding kon het publiek kennismaken met *Vischvangst met de Roode Vloot*.⁴⁹ Datzelfde jaar werd op 3, 4, 8 en 9 juni *De Boottrekkers van de Wolga* vertoond, een film die werd opgeluisterd met muziek en zang van Hélène de Keukelaere en de heer Piessens uit Gent. Voorts waren er dansnummers door Royal Franky's Russische danseres.⁵⁰ Er was blijkbaar nogal wat belangstelling voor Russische en sociaal (socialistisch) gekleurde onderwerpen. Ongeveer drie jaar later hield Max Patteet (1899-1978), een man die van groot belang is geweest voor de zusterbioscoop in Geraardsbergen, een voordracht over de socialistische ziekenbonden, en ook zijn voordracht werd gevolgd door een gratis filmvoorstelling.⁵¹

In januari 1928 preees de Volkscinema van Ninove zich als volgt aan: "De programma's van den Volkscinema schitteren boven alle andere uit door hunne samenstelling, door den aard, der filmen. Het bestuur spaart noch moeite noch kosten, geen wonder dat de Volkscinema van

⁴⁰ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 30.10.1926, p. 3.

⁴¹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 07.11.1926, p. 3.

⁴² *Recht en Vrijheid*, Aalst, 27.06.1926, p. 3 en 13.06.1926, p. 3.

⁴³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 10.10.1926, p. 3 en 26.08.1928, p. 3.

⁴⁴ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 06.06.1926, p. 3.

⁴⁵ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 08.05.1927, p. 2 en 12.06.1927, p. 3. In 1929 ging de gelijknamige film *La folie du jour* van Joe Francis in première met o.m. Josephine Baker.

⁴⁶ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 03.04.1927, p. 3.

⁴⁷ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 20.03.1927, p. 3.

⁴⁸ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 11.09.1927, p. 3, 18.09.1927, p. 3, 02.04.1922, p. 4 en *De Volksstem*, Aalst, 19.01.1923, p. 3.

⁴⁹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 30.01.1927, p. 3.

⁵⁰ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 29.05.1927, p. 3.

⁵¹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 12.01.1930, p. 3.

Ninove in de cinema-wereld aangeteekend staat als een eerste rang inrichting. 't Is daarom dat de bijval door den Volkscinema bekomen van week tot week vermeerder[t].'⁵² Dat jaar werd *Metropolis* (1927) vertoond, een mijlpaal in de filmgeschiedenis. De exploitanten speelden duidelijk kort op de bal. In een van de advertenties werd de film omschreven als 'de wonderbaarste film' en 'het grootste kunstgewrocht.' Men was ervan overtuigd dat het een film was voor wie iedereen in bewondering zou staan, en er werd op gewezen dat de film in alle bladen werd besproken. In een andere aankondiging had men het over 'een der stoutste opvattingen op gebied van cinema.'⁵³ In de zomer van 1928 konden de filmfiethebbers *Liefde's eiland* gaan bekijken, "een prachtig en machtig spel. Een juweel der fransche cinematografie. Een gansch buitengewone film." De film met o.a. Pierre Batcheff werd op 21 en 22 juli vertoond. De volgende dagen (23 tot 26 juli) stond een prent op het programma die met nog meer lovende bewoordingen werd aangekondigd: *Paname! 't Is Parijs*. De correspondent van *Recht en Vrijheid* was ervan overtuigd dat er in Ninove nog lang over die film zou gesproken worden, "want 't is iets geheel uitzonderlijk. Het leven te Parijs is er in weergegeven." Het ging om een productie van de Alliance Cinématographique Européenne.⁵⁴

Doublepatte en Patachon.
<http://www.roennebech.dk>

In september 1930 bracht de Volkscinema *De Rooden Dans*, (*The Red Dance*, 1928), 'een machtig meesterwerk', vervaardigd door Fox – volgens de uitbater ging het om een boeiende Russische geschiedenis met Dolorès del Rio (1905-1983) en Charles Farrell (1901-1990).⁵⁵ Datzelfde jaar werd Douglas Fairbanks als Dartagnan aangekondigd, maar ook *De Transatlantiekers*, met o.m. Danièle Parola (1905-1998), een film van Julien Duvivier naar een roman van Abel Hermant. De verwijzing naar Duvivier was ongetwijfeld een vergissing, want de film werd in 1928 gerealiseerd door Pierre Colombier.⁵⁶ *De Liefde van Jeanne Ney* (*Die Liebe der Jeanne Ney*, 1927) met Brigitte Helm in de rol van een blinde en *Een echtgenoot in verlof* met Lilian Harvey (1907-1968) stonden toen ook op het programma.⁵⁷ De zusterbioscoop uit Geraardsbergen kondigde *De Liefde van Jeanne Ney* uitvoeriger aan dan Volkscinema De Redding uit Ninove. Er werd op gewezen dat het om een 'superfilm' ging waarin een episode uit de Russische Revolutie aan bod kwam, en ook de regisseur, G.W. Pabst (1885-1967), werd vermeld. In juli 1930 werd in Ninove *La merveilleuse vie de Jeanne d'Arc* (1928) van Marco de Gastyne (1888-1982) verwacht.⁵⁸ Datzelfde jaar liep in Ninove ook *L'Atlantide* (1921) van Feyder,⁵⁹ een film die gedeeltelijk tegen een natuurlijk achtergrond (de Saharawoestijn) was opgenomen. In 1930 waren Doublepatte en Patachon – de boomlange Carl Schenström en de korte Harald Madsen – ook nog steeds van de partij. Op 11 en 12 januari werd de film *Visschers* gedraaid. Schenström en Madsen, die tijdens de jaren twintig meermaals in Ninove 'te gast' waren, maakten in de jaren van de stille film carrière als Fyrtårnet og Bivognen (de vuurtoren en de bijwagen), en heetten in Nederland Watt en Halfwatt. Deze komische acteurs, die bekendheid hadden verworven in heel Europa, deelden in januari 1930 het scherm met Harry Liedtke en Lotte Neumann. Op 11 en 12 januari werd *De vrouw van 24 uren* – *Die Frau für 24 Stunden* (1925) – vertoond, een film waarin Liedtke en Neumann een hoofdrol vertolkten.⁶⁰ Meer dan anderhalf jaar later, in oktober 1931 prees zaal De Redding het 'machtig circusdrama' *Tusschen Hemel en Aarde* aan, 'een sprekende film', en de 'klank- en zang-film' *Het Rooskleurig Leven*. In dezelfde advertentie werd ook het programma voor de volgende week aangekondigd. Een week nadat *La Féerie du Jazz* in Geraardsbergen werd vertoond, werd het witte doek in Ninove gereserveerd voor dezelfde film.⁶¹ De Aalsterse rode bioscoop (Vooruit) trad bij het huren van films blijkbaar niet samen op met de bioscoopuitbaters in Ninove en Geraardsber-

⁵³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 29.04.1928, p. en 06.05.1928, p. 3.

⁵⁴ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 22.07.1928, p. 3.

⁵⁵ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 21.09.1930, p. 3.

⁵⁶ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 23.11.1930, p. 3.

⁵⁷ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 23.11.1930, p. 3.

⁵⁸ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 13.07.1930, p. 3. In dezelfde periode liep in een aantal bioscopen *La Passion de Jeanne d'Arc* (1927) van de Deense cineast Carl Dreyer.

⁵⁹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 30.03.1930, p. 3.

⁶⁰ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 12.01.1930, p. 3.

⁶¹ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 25.10.1931, p. 3.

gen⁶² en liet *La Féerie du Jazz* (*The King of Jazz*) aan zich voorbijgaan. Op het programma van de Aalsterse bioscoop stond toen *Vruchtbaarheid* (*Fécondité*, 1929) een film 'naar het meesterwerk van Emiel Zola'.⁶³ In oktober vertoonde men in Ninove nog een andere geluidsfilm: *Atlantic*. De prent werd voorgesteld als 'een der machtigste cinematografische verwezenlijkingen'.⁶⁴ Voor *Atlantic* (1929) had E.A. Dupont, die de laatste Duitse stille film – *Variété* – had gerealiseerd, zich laten inspireren door de ramp met de Titanic. *Atlantic* werd in Londen onmiddellijk in het Engels en het Duits opgenomen. De introductie van de klankfilm riep immers taalproblemen in het leven. Enkele maanden later werd ook een Franstalige versie gerealiseerd (Dibbets, p. 99). De komst van de sprekende film ging in België tijdelijk gepaard met een groter marktaandeel voor de Franse film en een relatieve daling van het aantal Amerikaanse producties.

In de jaren dertig liepen in heel wat bioscopen films met de Nederlands-Duitse actrice Lil Dagover (1897-1980). In Ninove was ze in 1930 te zien in *De draaikolk van Parijs* (*Le tourbillon de Paris*, 1928) en in het naburige Geraardsbergen kon men haar bewonderen in *Rhapsodie hongroise* (*Ungarische Rhapsodie*, 1928), een vroege verfilming van *Monte Christo* (1928, naar het werk van Alexandre Dumas), *De liefde eener keizerin* en *De koninklijke Ring* (*Der Günstling von Schönbrunn*, 1929) een klank- en zangfilm met o.a. Ivan Petrovitch. Lil Dagover debuteerde en maakte naam in de periode van de stille film – o.a. in de veelbesproken expressionistische prent *Das Kabinett des Doktor Caligari* (1920) van Robert Wiene. Aan het eind van de jaren dertig kon men de populaire actrice nog aan het werk zien in Aalst in de operettefilm *De vogelhandelaar* (*Der Vögelhändler*, 1935) die werd vertoond in cinema Palace, waar in 1930 ook al de verfilming van *Monte Christo* op het programma stond.⁶⁵

Ook maatschappijkritische films vonden hun weg naar de rode cinema. In Ninove konden de film liefhebbers in februari 1931 naar *Van het westelijk front geen nieuws* (*All quiet on the Western Front*, 1930) van Lewis Milestone (1895-1980) gaan kijken. Deze film, naar een boek van Erich Maria Remarque (1898-1970), werd aangekondigd als de 'grootste oorlogsfilm tegen den oorlog.' Enkele dagen eerder werd de film in Geraardsbergen vertoond.⁶⁶ Voorts liepen in De Redding in 1931 o.a. *Liefde-Wals* (*Liebeswalzer*, 1930) met Willy Fritsch (1901-1973) en Lillian Harvey en *Mickey de Muis* (*Mickey Virtuoso*).⁶⁷ De tekenfilm van Disney gleed bijna onopvallend in de programmatie.

Eindbalans en vergelijkende terugblik

In de beginperiode was naar de bioscoop gaan wellicht een zo overweldigende ervaring dat het volstond een vertoning aan te kondigen om het publiek aan te trekken. Vóór de Eerste Wereldoorlog adverteerde de Aalsterse rode bioscoop voor een avondje cinema zonder titelvermelding. Uit de schaarse berichten in *Recht en Vrijheid* kan men min of meer afleiden dat de toeschouwers gewoon het bewegend beeld wilden zien, een houding die Louis Paul Boon heeft beschreven in de roman *De voorstad groeit* (1942). In Boons debuutroman wilde de ondernemer Mark alle geldstromen controleren en daar hoorde ook het geld van de amusementssector bij: "Hij wil een eigen spaarkas voor het volk, eigen cinema's en danszalen, eigen cafés en brouwerijen, ziekenbus, bakkerijen en beenhouwerijen." Belangrijker in de context van dit onderzoek was Marks beeld van het bioscoopgebeuren. Hij was in het bezit van "kontrakten voor goedkope filmen in zijn cinema's. Film en van voor drie, vier jaar, van vóór de oorlog. Wat verschil is daar nu aan, een goedkope of een dure film? Als ze maar beeldekes zien, eens wat anders dan huizenblokken en ratelende machienen. Daarbij, het merendeel dat naar de cinema gaat is jong volk en die kijken toch naar de beeldekes niet, als ze maar in de donkere zitten en hun lief vasthebben."⁶⁸

Uit dit vergelijkend onderzoek blijkt, dat in de drie Dendersteden bij de presentatie van de films vaak veel aandacht werd besteed aan de hoofdrolvertolkers. Zonder gebruik te maken van het begrip ster werd wel aandacht gevraagd voor sterren. Het verschijnsel ster is een complex fenomeen dat berust op de driehoeksverhouding ster-regisseur-publiek. Een ster wordt niet alleen gemaakt door een regisseur, maar ook door de ster zelf in een vaak ambigue relatie met zijn of haar publiek dat zelf ook als mytheschepper actief is. Dat Alla Nazimova, Charlie Chaplin, Douglas Fairbanks – die in een advertentie zomaar Douglas werd genoemd, alsof iedereen hem elke dag ontmoette –, Asta Nielsen, Henny Porten, Marie Walcamp en vele anderen als een magneet het publiek naar de bioscopen konden trekken, en dat de bioscoopuitbaters daar handig op inspeelden, toont onder meer aan dat het naar de bioscoop gaan voor veel cinemaliefhebbers een vlucht uit de werkelijkheid van het leven in een kleine industriestad betekende. Toen de rode bioscopen in *Recht en Vrijheid* hun bestaan legitimeerden, verwezen ze expliciet naar de behoefte aan ontspanning (een woord dat ook als ontsnapping kan worden gelezen) na het werk. J.-P.

⁶² De rode bioscopen in Geraardsbergen (Volkshuis) en Ninove (De Redding) gaven samen een seizoensbrochure uit. Zie: J. DE RO en D. SURDIACOURT, o.c., p. 186.

⁶³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 21.09.1930, p. 8.

⁶⁴ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 11.10.1931, p. 3.

⁶⁵ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 06.07.1930, p. 3, 01.06.1930, p. 3, 07.09.1930, p. 3, 08.02.1931, p. 3, 15.11.1931, p. 3 en *De Liberaal*, Aalst, 23.05.1937, p. 3.

⁶⁶ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 07.12.1930, p. 3 en 25.01.1931, p. 3.

⁶⁷ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 02.08.1931, p. 3.

⁶⁸ L.P. BOON, *De voorstad groeit*, in: IDEM, *Het vroege werk*, Amsterdam, 1978, p. 9-254, alwaar p. 157 en p. 204.

Everaerts heeft terecht gesteld dat de Vlaming tijdens het interbellum op zoek was naar 'verzet'.⁶⁹

Soms werd de naam van een regisseur benadrukt en nu en dan werd naar de productiemaatschappij verwezen, maar al bij al kregen regisseurs en filmaatschappijen veel minder aandacht dan de acteurs. De naam van de acteurs werd doorgaans meer geaccentueerd dan de inhoud van de prent, en geïllustreerde advertenties waren tot ver in de jaren twintig een ongekend verschijnsel – alleszins in de in april 2009 gedigitaliseerde lokale bladen uit Aalst en omgeving, maar dat was ook zo – en dit is slechts één voorbeeld – in Ieper. In de late jaren twintig werd daar met een illustratie aandacht gevraagd voor de innovatieve film *Napoleon*. Rond dezelfde tijd werd in Ieper ook de advertentie voor *Le Chemineau/De landloper* (1926), naar een scenario van Jean Richepin (1849-1926), met o.a. Henri Baudin (1882-1953) en Denise Lorys (†1930) met een illustratie opgefleurd.⁷⁰

Bij het aspect presentatie horen ook het tijdstip en de bioscoop. Een behoorlijk aantal films werd vrij snel na de première ook in de Dendersteden vertoond – het volstaat om het productiejaar te vergelijken met de data waarop de films in Aalst, Geraardsbergen of Ninove werden vertoond –, andere stonden betrekkelijk laat op het programma. *De Citadel* met Ralph Richardson (1902-1983), een 'tendenzdrama' uit 1938, naar de gelijknamige roman van A.J. Cronin (1896-1981) en geregisseerd door King Vidor (1894-1973), werd al in mei 1939 in de Aalsterse zaal Palace vertoond. Ongeveer een jaar na de montage van *Volgt de Vloot* (*Follow the Fleet*, 1936) konden Aalsterse filmfanaten in de zaal Rio terecht om de film met Fred Astaire (1899-1987) en Ginger Rogers (1911-1995) te gaan bekijken. In Aalst kon men ook relatief snel kennismaken met *Knock-out* (1935), een film die was opgebouwd rond Max Schmeling (1905-2005) en Anny Ondra (1903-1987), en die in de zaal Palace werd vertoond.⁷¹ Geheel anders verging het *King Kong* (1933) van Merian C. Cooper (1893-1973), een sensatiefilm met Fay Wray (1907-2004) die pas in 1938 door Rio werd geprogrammeerd.⁷² Deze film, die als 'de beste vertegenwoordiger van de film' uit de jaren dertig werd bestempeld,⁷³ stootte op bezwaren bij de recensenten van DOCIP. Er gold een voorbehoud wegens de brutaliteiten. Een voorbeeld van een vrij late vertoning was de 'herneming' in augustus 1929 – 'op algemeen verzoek' der toeschouwers – van *The Clown* (1916) in de zaal Volkshuis in Geraardsbergen (De Ro & Surdiacourt, p. 186), tenzij het om de voorstelling van een recentere versie uit 1926 ging.⁷⁴ De film werd in Geraardsbergen 'muzikaal begeleid door de tenor Ju-

lien Anger' (De Ro & Surdiacourt, p. 186).

Tussen de rode bioscopen en de commerciële zalen vallen geen grote verschillen op – in beide lag het accent op ontspanning. De programmatie van een uitgesproken katholieke zaal zoals Khiro (later Chiro) in Aalst of een gelegenheidsbioscoop was doorgaans wat sterker ideologisch bepaald. Er werd alleszins veel strenger gewaakt over het zedelijkheidspeil en/of het opvoedend karakter van de vertoonde films. Films met gewaagde beelden of verbale brutaliteiten werden in katholieke zalen niet geprojecteerd.

Ronduit verbazingwekkend zijn de opvallende verschillen tussen de programma's van de rode bioscoop in Aalst (Moderne/Vooruit) en het rode duo in Geraardsbergen-Ninove. In Geraardsbergen en Ninove was de programmatie – filmhistorisch gesproken – meermaals gedurfder dan in de carnavalstad Aalst. *Metropolis*, *The Jazz Singer*, *All quiet on the Western Front...* zijn slechts enkele van de films die in Geraardsbergen en Ninove wel, maar in Aalst niet werden vertoond – voor zover de vertoningen in de nu gedigitaliseerde bladen opgespoord kunnen worden. Dat opvallend verschil was wellicht het gevolg van de eigengereide aanpak in Aalst waarop ik in het eerste deel van deze studie heb gewezen.

Beeld uit de film *Metropolis*.
<http://www.cyranos.ch>.

⁶⁹ J.-P. EVERAERTS, *Film in België. Een permanente revolte*, Brussel, 2000, p. 42. (Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid: Everaerts met vermelding van de pagina.)

⁷⁰ *Het Ypersche-La Région d'Ypres*, Ieper, 12.03.1927, p. 16.

⁷¹ *De Volksstem*, Aalst, 13.05.1939, p. 3; *De Liberaal*, Aalst, 14.03.1937, p. 3.

⁷² *De Volksstem*, Aalst, 26.02.1938, p. 3.

⁷³ J. LODGE, *Hollywood. De jaren 30*, s.l., 1986, p. 60.

⁷⁴ Deze film van Anders-Wilhelm Sandberg (1887-1938), met als oorspronkelijk titel *Klovnen*, werd volgens Deense filmografische bronnen opgenomen in 1917; er volgde een nieuwe opname in 1926.

Zowel tijdens de Eerste als tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het aanbod van films medebepaald door de bezetter en het aantal voorstellingen werd beperkt, eventueel ook door andere besommeringen zoals de verwarming van de bioscoop in de wintermaanden.⁷⁵ De bezetter trad censurerend op, maar in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog werd door de procureur des konings in Dendermonde al opgeroepen tot zelfcensuur. Hij herinnerde eraan dat het strafbaar was films te vertonen die een ongunstige invloed konden hebben op de 'geest der troepen en der bevolking'. Voorts was het verboden de 'hoofden van vreemde staatsbesturen' te beledigen.⁷⁶ Een vingerwijzing die achteraf nog weinig uitleg behoeft.

Tijdens de eerste bezettingsperiode was het – alleszins in Aalst – voor steuntrekkers verboden om een bioscoopkaartje te kopen. Dat besluit werd door een van de Aalsterse bioscoopuitbaters – in de praktijk – ongedaan gemaakt. Hulpbehoevenden konden gratis namiddagvoorstellingen bijwonen. De aankondigingen waren vóór de Eerste Wereldoorlog vrij sober en tijdens de bezetting werden ze nu en dan nog verder afgeslankt. De wervingsprincipes bleven echter ook tijdens die donkere jaren dezelfde.

In advertenties – vooral in de beginperiode – werd ook wel eens aandacht gevraagd voor de inrichting van de bioscoop. Het comfort en de goede zichtbaarheid van het scherm waren kerngegevens in dergelijke presentaties. Het zoeklicht werd echter veel meer op de prijzen gericht. Er werd een onderscheid gemaakt tussen een viertal soorten plaatsen: voorbehouden plaatsen, 1ste, 2de en 3de plaatsen. Dat onderscheid maakte men ook in andere amusementstakken. Toen in 1933 Circus De Muynck Aalst aandeed, waren er plaatsen voor ieders beurs. Voor de loges moest men 12 frank neertellen, voor stoelen 10 frank. Voor de 1ste rang betaalde men 7 frank, de 2de rang kostte 6 frank en voor de 3de rang werd nog 5 frank geëist.⁷⁷ Soms gold een eenheidsprijs, zoals dat in de rode bioscoop aan de Aalsterse Saskaai het geval was. Een circus dat in mei 1927 in Geraardsbergen voor een aangename avond zorgde, hanteerde een eenheidsprijs van 2 frank.⁷⁸ De prijscategorieën waren echter zo ingeburgerd dat ze doorsijpelden in een tweetal ironische verhalen ('De luttelstent' en 'De Hel van Heintje Pek') over kermisattracties die pater Emiel Fleerackers (1877-1948) bundelde in *Kijkkast*.⁷⁹

Affiche voor de film *The Clown* (Klovn).
<http://www.mundosilente.com>.

Het aantal categorieën nam in de loop van de tijd af en de benamingen veranderden. Rode bioscopen maakten in de beginperiode gebruik van een lage eenheidsprijs. Om een inzicht te krijgen in het prijsniveau en de prijsrevolutie heb ik in tabel 1 een aantal prijzen op een rijtje gezet. Om de veranderende categorieën samen te kunnen brengen in één overzicht heb ik de prijzen gerangschikt van hoog naar laag. De omschrijvingen werden vervangen door een letterindicatie: A (hoogste prijsniveau) tot E (laagste prijsniveau = eenheidsprijs of laagste prijs). De prijs van een kaartje heeft uiteraard slechts betekenis als die met de prijs van een andere vorm van vrijetijdsbesteding wordt vergeleken. Een avond of een namiddag in het circus was in de beginperiode van het bioscoopgebeuren duurder dan een bezoek aan de cinema.⁸⁰ De toegang tot een balzaal was meestal even duur, en ook voor toneelvoorstellingen door amateursgezelschappen moest men een gelijkaardig bedrag neertellen.

Om de prijsrevolutie in de Denderstreek wat meer reliëf te geven, vat ik de prijzen van het bioscoopgebeuren in leper samen in tabel 2. Zoals de Dendersteden was ook leper een provinciestad. Het aantal inwoners was kleiner dan dat van Aalst, maar groter dan de bevolking van Geraardsbergen en Ninove. In 1900 bedroeg het aantal inwoners van leper 16552. Na een lichte stijging tot 1910 en een dramatische daling tijdens de Eerste Wereldoorlog telde leper in 1920 nog 6815 inwoners. In 1930 werd opnieuw bijna het aantal van 1900 bereikt en in 1947 waren er 17052 inwoners.

⁷⁵ In november 1941 hadden bioscopen en kerken geen recht op een kaart voor de aankoop van steenkool. Een goed verwarmde bioscoop was in de wintermaanden geen evidentie. *De Volksstem*, Aalst, 01.11.1941, p. 3.

⁷⁶ *De Volksstem*, Aalst, 06.09.1939, p. 2.

⁷⁷ *De Volksstem*, Aalst, 10.11.1933, p. 4.

⁷⁸ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 15.05.1927, p. 3.

⁷⁹ E. FLEERACKERS, *Kijkkast*, s.l., s.d. (Achtste uitgave, ingeleid en bijgewerkt door Em. Janssen), p. 203-213 en p. 214-223.

⁸⁰ Zie: RJ. VAN DE MAELE, Omtrent de eerste filmvoorstellingen in Aalst en Ieper, in: *Het Land van Aalst*, Aalst, jg. LIX, nr. 4, 2007, p. 281-302, alwaar p. 302.

Tabel 1: Prijsolutie van de bioscoopkaartjes in frank 1909-1942

Tijdstip / plaats	A	B	C	D	E
Hand aan Hand (A) januari 1909	-	-	-	-	0,30
Cinema Pathé (G) januari 1911	-	-	-	-	0,30
Cinema Central (A) december 1911	1,50	1,00	0,60	0,30	-
Cinema Central (A) maart 1912	1,00	0,75	0,50	0,25	-
Cinema Alostois (A) februari 1913	1,00	0,50	0,25	-	-
Zaal Rubens (G) april 1916	0,75	0,50	0,25	-	-
Cinema Central (A) januari 1917	1,00	0,75	0,50	0,25	-
Zaal Rubens (G) kort na de Eerste Wereldoorlog	1,75	1,50	1,00	-	-
Américain (A) januari 1922	2,00	1,25	0,90	-	-
Volkshuis (G) juli 1924	2,40	2,15	1,60	-	-
Moderne (A) augustus 1927	3,00	2,00	1,50	-	-
Vooruit (A) september 1930	4,50	4,00	3,50	2,50	-
Palace en Feestpaleis (A) februari 1942	8,00	7,00	5,00	4,00	-
Rio (A) februari 1942	5,00	4,00	3,00	-	-

(A) = Aalst, (G) = Geraardsbergen

Tabel 2: Prijsolutie van een bioscoopkaartje in leper in frank 1909-1929⁸¹

Tijdstip / plaats	A	B	C	D	E
Viaene september 1909	0,60	0,40	0,30	-	-
Omnia september 1926	3,50	2,50	2,00	1,50	1,00
Omnia december 1926	3,20	2,50	2,00	1,50	-
Omnia mei 1927	3,00	2,50	2,00	1,65	-
Omnia februari 1928	3,50	2,50	2,00	1,65	-
Omnia maart 1929	3,75	2,75	2,00	1,75	-

Het is altijd moeilijk prijzen met elkaar te vergelijken, maar uit dit eenvoudig overzicht blijkt dat de prijscategorieën in leper en de Denderstreek gelijkaardig waren en dat geen zeer grote prijsverschillen aan het licht komen. Hoe duur een bezoekje aan de bioscoop voor de toenmalige bezoekers echt was – hoe lang moest hij of zij gaan werken om zich een avondje of

⁸¹ Gebaseerd op de advertenties in verschillende gedigitaliseerde bladen. In 1942 was een prijsverhoging noodzakelijk om het hoofd te bieden aan de stijgende onkosten. Palace, Feestpaleis en Rio kondigden gelijktijdig hun nieuwe prijzen aan. *De Volksstem*, Aalst, 24.02.1942, p. 3. Voor de prijzen van de bioscoopkaartjes in Geraardsbergen werd ook gebruik gemaakt van J. DE RO & D. SURDIACOURT, o.c., p. 99.

een namiddag filmplezier te kunnen veroorloven – , kan niet uit deze gegevens worden afgeleid. Wat betekende een kaartje van 0,25 of 0,30 frank in de periode 1909-1917 voor het besteedbaar inkomen? Om die vraag te beantwoorden, moeten de lonen uit die periode worden bekeken. Ik maak daarvoor o.m. gebruik van het groot-schalig onderzoek van Yves Segers waarin een overzicht van de gemiddelde lonen van dienst- en huispersoneel in 1910 werd gepubliceerd. In tabel 3 koppel ik een omrekening daarvan naar het gemiddeld besteedbaar bedrag per dag aan een van de vermelde prijzen (0,30 frank).

Tabel 3: De kost van een bioscoopkaartje en het gemiddeld besteedbaar bedrag/dag van huispersoneel in 1910 uitgedrukt in frank⁸²

	Besteedbaar bedrag/ dag mannen (A)	Besteedbaar bedrag/ dag vrouwen (B)	A/0,30	B/0,30
Portiers/conciërges	4,10	3,56	13,66	11,86
Economen	8,21	7,12	27,36	23,73
Keukenpersoneel	1,36	1,23	4,53	4,10
Alg. dienstboden	2,32	1,64	7,73	5,46
Opzichters/wakers	3,28	-	10,93	-
Voertlieden	3,28	2,87	10,93	9,56

Een hoog quotiënt in de kolommen 4 en 5 wijst erop dat men zich gemakkelijk een bioscoopkaartje kon veroorloven. Bij een laag quotiënt was voorzichtigheid geboden. Met het besteedbaar bedrag moesten alle uitgaven ge-

dekt worden, en voor het keukenpersoneel betekende een kaartje van 0,30 frank bijna een kwart van het gemiddeld dagelijks besteedbaar bedrag. Algemene dienstboden waren er iets beter aan toe, maar ook zij moesten zuinig met hun loon omspringen.

Uit de gedigitaliseerde kranten kan niet zomaar een algemeen overzicht van de uurlonen in de Denderstreek worden afgeleid, maar in tabel 4 heb ik toch een aantal gegevens verzameld en die vergeleken met de lagere prijzen (kolommen B, C en D) voor een bioscoopkaartje in hetzelfde, het voorgaande of het daaropvolgende jaar.

Tabel 4: De relatieve kostprijs van een bioscoopkaartje in de Denderstreek 1922-1941/1942 uitgedrukt in frank⁸³

	Uurloon	Uurloon/B	Uurloon/C	Uurloon/D
Mei 1922, FFR (textielarbeiders) – prijs 1922	1,50 – 1,55	1,50/1,25 = 1,20	1,50/0,90 = 1,66	-
Mei 1925, schilders – prijs 1924	2,75	2,75/2,15 = 1,27	2,75/1,60 = 1,71	-
April 1926, lederbewerkers – prijs 1927	2,75 – 3,12	2,75/2,00 = 1,37 3,12/2,00 = 1,56	2,75/1,50 = 1,83 3,12/1,50 = 2,08	-
Mei 1930, lederbewerkers – prijs 1930	5,07	5,07/4,00 = 1,26	5,07/3,50 = 1,44	5,07/2,50 = 2,02
Juni 1941, minimumloon meerderjarige mannen – prijs 1942	5,00	5,00/7,00 = 0,71	5,00/5,00 = 1,00	5,00/4,00 = 1,25
Juni 1941, minimumloon meerderjarige mannen – prijs 1942	5,00	5,00/4,00 = 1,25	5,00/3,00 = 1,66	-

Als het quotiënt 1,00 is, betekent dit dat de prijs van een bioscoopkaartje gelijk is aan het bruto-uurloon in die periode (alleszins voor de groep arbeiders waarvoor een uurloon werd teruggevonden). Is het quotiënt groter dan 1,00, dan betekent dit dat men minder dan één uur moest

werken om zich een kaartje aan te schaffen. Een resultaat kleiner dan 1,00 betekent dat men meer dan één uur moest werken voor het kaartje.

De reeks gegevens is te klein om er met zekerheid onbetwistbare conclusies uit af te leiden, maar de quotiënten

⁸² Het besteedbaar bedrag is gebaseerd op Y. SEGERS, *Economische groei en levensstandaard. Particuliere consumptie en voedselverbruik in België 1800-1913*, Leuven, 2003, p. 177.

⁸³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 15.05.1922, p. 2, 10.05.1925, p. 2, 25.04.1926, p. 2 en *De Volksstem*, Aalst, 12.06.1941, p. 1.

in 1922 en 1941, wijzen op een (vrijwel) onveranderde verhouding tussen de uurlonen en de prijs der toegangskartjes gedurende twintig jaar, weliswaar met enkele tussentijdse schommelingen. Anders gezegd: de stijging van de uurlonen en de prijs der bioscoopkaartjes verliep volgens hetzelfde ritme. In de B-kolom was de verhouding in 1922 1,20, in 1941/1942 was het quotiënt 1,25. In de C-kolom was het quotiënt 1,66 aan het begin én aan het eind van de periode. Anders samengevat: in relatie tot de uurlonen was naar de bioscoop gaan enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog even duur als tijdens het tweede en het derde jaar van de Tweede Wereldoorlog. Of de nadruk op de lage prijs in de vroege advertenties gerechtvaardigd was, blijft zeer discutabel. In vergelijking met andere vormen van amusement was een bioscoopkaartje in de beginperiode zeker niet overdreven duur, maar als men de prijs koppelt aan het besteedbaar inkomen, de uurlonen en de levensnoodzakelijke uitgaven, dan kan men toch niet van goedkoop amusement spreken. In 1911 had een gezin met twee kinderen minimaal 18,44 frank per week nodig voor de levensnoodzakelijke uitgaven. Brood was een belangrijk element in de huishoudelijke begroting. Een klein gezin met twee kinderen at gemiddeld 21 kilo brood per week en dat betekende een uitgave van 5,04 frank (een brood kostte 0,24 frank) of 27,33% van de noodzakelijke bestedingen.⁸⁴ In diezelfde periode werden in Aalst weeklonen tussen 16,50 en 11,52 frank betaald – in de olieslagerij van de burgemeester – en uurlonen tussen 0,20 en 0,27 frank in de vele textiel fabrieken en andere ondernemingen.⁸⁵ De Geraardsbergse sigarenmakers waren er niet beter aan toe: in 1910 werden weeklonen van 15 frank genoteerd voor een 72-urige werkweek, of omgerekend ongeveer 0,21 frank per uur. Pater Georges Albert Rutten (1875-1952), een bevlogen sociaal werker, had becijferd dat een gezin van 4 à 5 personen toen minimaal 24 frank per week nodig had om te overleven. Een aantal samengevoegde lonen (reële gezinsinkomens) lag onder de door hem vermelde grens.⁸⁶ Dit betekent dat (a) veel uurlonen vóór de Eerste Wereldoorlog kleiner waren dan de prijs van het goedkoopste bioscoopkaartje, en (b) dat het gezinsinkomen vaak amper volstond om de levensnoodzakelijke uitgaven te dekken. Na de eerste lange bezettingsperiode tekende zich een gunstiger ontwikkeling af, maar een kaartje bleef – uitgedrukt in uurloon – toch relatief duur.

Zoals uit het eerste deel van deze studie is gebleken, waren recensies een uitzonderlijk verschijnsel in regionale bladen. Kritische commentaar was niet ongewoon. Aan de kleine bloemlezing in het eerste deel voeg ik nog enkele

andere reacties toe. In 1911 was de boodschap van *De Denderbode* 'Redt de jeugd.' Enkele jaren vóór de Eerste Wereldoorlog liep de jeugd continu het risico in 'moordkuilen' te vallen: "Als [de jongeling] door de straten gaat, ziet hij veel, dat vergif voor hem is en zijn oog niet zien mag. Het genot lokt hem: dansmuziek, café-chantant, bioscoop en hoe al die moordkuilen onzer volkskracht mogen heeten. En de jongen kan meêdoen, hij verdient immers geld, dat rinkelt zoo verleidend in zijn zakken."⁸⁷ Tijdens de bezetting werden de plus- en minpunten van de film op een rijtje gezet. De pluspunten vielen mager uit bij het strenge oordeel over de (uiteindelijke) minpunten: "Een der grootste talenten van den mensch is het goede te bederven, het nuttige schadelijk te maken; denk maar eens even aan de boekdrukkunst, aan de fotokunst, en als gij tijd hebt aan alle andere. In de kinemazaak heeft hij [de zondigende mens] ook zijn haak geslagen en dat tuig is nu alles geworden, behalve goed, alles behalve aanbevelenswaardig."⁸⁸ In 1920 achtte een redacteur van *De Volksstem* het – samen met andere commentatoren – bewezen dat 'de bioscoop de zedenontaarding' bevorderde 'en een leerschool voor de misdadigers' kon zijn.⁸⁹ Aan het eind van het interbellum werd het moderne leven met sport en spel, bioscoop en theater, reizen en uitstapjes op de korrel genomen. Het essentiële van de zondag – het bijwonen van de mis – werd door al die vormen van amusement bijna geheel verdrongen.⁹⁰

In Geraardsbergen verscheen ook kritiek met een lokaal karakter, maar in het hier onderzochte krantenbestand werden daar geen sporen van aangetroffen. De Ro & Surdiacourt hebben wel enkele kritische reacties gesprokkeld en in hun gedetailleerde studie opgenomen.

Het verhaal dat uit een krant (of een aantal kranten) kan worden samengesteld, is slechts één deel van de werkelijkheid, zowel wat het prijsniveau als wat de voorstelling en de receptie betreft. Er werden veel films vertoond, maar nog meer films haalden het witte scherm niet in de hier besproken periode. Van de eerste Belgische geluidsfilm, *Diepten/Profondeurs* (1930) van Jos Buysse en Germain Baert, valt geen spoor te bekennen in de gedigitaliseerde bladen. *Boerensymfonie* (1942) van Henri Storck haalde evenmin het scherm in Geraardsbergen, Aalst of Ninove, tenzij de film zonder vermelding in een van de vele bladen toch werd vertoond. Storck, die ook achter *Armoede in de Borinage* (1933), *Huizen der ellende* (1937) en *Stranddylle* (1931) stond en als documentair cineast voor een belangrijk sociaal getuigenis heeft gezorgd, was – in de Denderstreek – blijkbaar niet geliefd. De Frans-Belgische pionier Alfred Machin en de meester van het optisch be-

⁸⁴ Huishoudelijke begrotingen, in : *De Werkman*, Aalst, 11.08.1911, p. 3. In een ander Aalsters blad werd een gelijkaardige begroting gepubliceerd, en de minimumbestedingen werden op 17,99 frank geraamd. Voorstaanders der hongerlonen, in : *Recht en Vrijheid*, Aalst, 08.10.1911, p. 3.

⁸⁵ Voorstaanders der hongerlonen, in : *o.c.*, p. 3.

⁸⁶ Huiswerk, Travail à domicile, in : *De Werkman*, Aalst, 05.08.1910, p. 1.

⁸⁷ Redt de jeugd, in : *De Denderbode*, Aalst, 09.03.1911, p. 1.

⁸⁸ Voor en tegen de Kinema, in : *De Volksstem*, Aalst, 30.03.1916, p. 1.

⁸⁹ *De Volksstem*, Aalst, 09.03.1920, p. 1.

⁹⁰ DENDERZOO, Zondagstust, in : *De Volksstem*, Aalst, 31.07.1938, p. 1.

drog, Georges Méliès, vallen eveneens op door hun grote afwezigheid.

Lily Damita. Wikipedia.

De werking van Flandria Film werd soms kort vermeld en het belang van deze vroege (documentaire) filmonderneming werd ook wel onderstreept, maar in de programma's van de bioscopen zijn de films onvindbaar, hoewel er – en dit is maar één voorbeeld – een film van ongeveer 300 meter over het carnaval in Aalst werd opgenomen.⁹¹ Merkwaardig is ook dat *La Famille Klepkens* (1929) van de Brusselse cineast Gaston Schoukens, 'de eerste gesproken en gezongen film op het Europees continent', in geen van de bladen terug te vinden is. *La Famille Klepkens* was nochtans een succesfilm – ook in Vlaanderen (Everaerts, p. 40) – en werd in juni 1930 in Geraardsbergen vertoond in Cinema Ons Huis (De Ro & Surdiacourt, p. 168). Ook *Baas Ganzendonck* (1930) van Germain Baert en *Het kwade oog* (1937) naar een scenario van Herman Teirlinck (1879-1967) bleven onvermeld in de in april 2009 gedigitaliseerde bladen. In Aalst (Palace) kon men in 1937 wel naar *Jaek let op*, 'een Vlaamsch-sprekende film' gaan kijken.⁹² Enkele jaren eerder werd in Geraardsbergen *Adieu Madrid*, de 'eerste volledig sprekende film' van Ramon Navarro (1899-1968) gedraaid.⁹³ In de advertenties werd de 'sprekende' film niet opvallend gecontrasteerd met de stille film uit de voorgaande periode. Door het grote aan-

bod in de drie Dendersteden – met heel wat gelijkenissen tussen de commerciële en de verzuilde bioscopen – valt de afwezigheid van een groot aantal films bijna niet op. Een belangrijk aspect van de receptie dat nog niet aan bod kwam, is de reactie van het publiek. Hoe reageerde het publiek en hadden de vertoonde films invloed op het gedrag van de film liefhebbers? Op basis van de onderzochte bladen valt daarover weinig met zekerheid te vertellen. Het ingewikkelde samenspel van vraag en aanbod was bepalend voor wat op het witte doek verscheen, en het is duidelijk dat sommige acteurs of actrices zeer in trek waren – of alleszins vrij regelmatig in de Dendersteden filmfanaten aan het dromen brachten –, maar om de eventuele invloed van films op te sporen, is een andere benadering van het bioscoopgebeuren noodzakelijk. Was de invloed oppervlakkig of permanent en hoe werd het leven beïnvloed? Ik geef één voorbeeld van tijdelijke beïnvloeding. Tijdens mijn vroege kinderjaren, liepen mijn veel oudere neven – die veel naar de bioscoop gingen – regelmatig als Zorro verkleed, maar ze waanden zich soms evengoed cowboy. Hun spel werd – alleszins tijdelijk – sterk beïnvloed door wat ze in de cinema hadden gezien. In het huis van mijn tante slingerden prenten rond waarop filmsterren uitnodigend of geheimzinnig glimlachten, maar ik weet niet meer wie die prentkaarten verzamelde en waar ze vandaan kwamen. Was het mijn nicht die de prenten koesterde, of waren het haar broers die hun herinneringen aan het witte doek op die manier mee naar huis brachten om ze steeds opnieuw leven in te blazen? Er is nog veel onderzoek nodig om het bioscoopgebeuren en de invloed ervan gedetailleerd in beeld te brengen.

Romain John van de Maele
 Duinberglaan 25
 3001 Heverlee

⁹¹ *De Volksstem*, Aalst, 03.03.1933, p. 3. Voor de ontwikkeling en het belang van Flandria Film zie: D. BILTEREYST, R. VANDE WINKEL & B. MESTDAGH, *De historiografie van Clemens de Landtsheer en Flandria Film*, Antwerpen, 2004.

⁹² *De Liberaal*, Aalst, 04.07.1937, p. 4.

⁹³ *Recht en Vrijheid*, Aalst, 22.11.1931, p. 3.

‘Het groene platteland’ ... of enkele aspecten rond de lokale geschiedenis van weiden, bossen en woeste gronden in Vlaanderen

Henri Vannoppen

Inleiding

Heemkunde Vlaams-Brabant organiseerde op 14 juni 2009 de provinciale vergadering te Bertem (provincie Vlaams-Brabant) met als thema ‘Het platteland’. In dat kader paste onze voordracht ‘Het groene platteland’, dat een beeld oproept voor geheel Vlaanderen van weiden, bossen en woeste gronden. De bedoeling was een aantal elementen naar voor te brengen om deze problematiek in elke heemkring lokaal te bestuderen.

1. De gemene weiden

In de middeleeuwen was de mansus bestemd om het broodgraan voort te brengen en de communia diende om het nodige voeder voor het vee te bezorgen. In die periode stonden ook twee eigendomsopvattingen tegenover elkaar: de collectieve eigendom verdedigd door de dorpsgemeenschap en de privé-eigendom, verdedigd door de heer. Deze laatste wou de gronden, die gemeenschappelijk waren namelijk de vroenten wel eens privatiseren. De dorpsbewoners hadden traditioneel het recht om vee in de vroente te drijven. De vroente was er voor iedereen van het dorp, dat een familiale economie vormde. Op de vroente mocht men ook beperkt turf steken. Zo had het dorp ook zijn brandstof. Het resultaat van de privatiseringsactie van de heren was dat de onvruchtbaarste gronden woest bleven liggen als gemene gronden. Paul Lindemans haalt hier de toponiemen opstal, laar en dries aan. De gemene broeken vonden we in de alluvia van de beken. De heer had de hooioogst (1ste snede) en het dorp had het nagras. De gemene broeken waren volgens Paul Lindemans afgesloten door een omheining met een veke aan de ingang tot met de hooioogst¹.

¹ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw*, s.l., deel 1 (heruitgave 1952, toen het origineel verscheen), p. 307-345.

De 'commune' of gemene weide van Silsem onder Erps-Kwerps volgens Ferraris (1771-1778).

In Limburg, dat onder het Prinsbisdom Luik viel, spraken men van 'gemeeynten' met het houtrecht en het weide-recht. De gemene gronden waren daar niet afgerasterd, zodat men altijd een herder moest meesturen. Niemand onderhield de gemene gronden. In hoger gelegen gebieden groeide bijna uitsluitend onkruid, in de laaggelegen broekgronden stonden de dieren in het water. De besmettelijke veeziekten breidden zich op de gemene gronden gemakkelijk uit, omdat de dieren van de verschillende kudden altijd met elkaar in contact kwamen. Er waren dus ook nadelen verbonden aan de 'gemeeynten'.² Een goed voorbeeld hiervan was de levenswijze van de landbouwers in Spa en omgeving (Prinsbisdom Luik, provincie Luik). In de dorpen verzamelden 's morgens de schaapherder, de varkenshoeder en de koeherder schapen, varkens en runderen om deze naar de gemene weiden te brengen en dat van het begin van de lente tot de grote koude opkwam. 's Avonds werden de kudden terug naar het dorp gebracht. De herder blies op zijn hoorn. Iedereen kwam zijn dieren dan ophalen. Daar eiste de heer het 1ste gras niet op.³ De gemene weiden waren overbegraasd. Men beperkte daarom ook het aantal schapen op de gemene weiden. Luik bepaalde in 1712 dat dorpelingen slechts zoveel schapen mocht houden die ze in staat waren in de winter te voederen met hun eigen voedergewassen. Men mocht de schapen alleen laten weiden op de velden en op de gemene gronden wanneer men over een ploeg beschikte waarmee men 10 bunder land bewerkte. Maar het aantal schapen en varkens op de gemene gronden bleef nog te groot. In 1725 bepaalde men dat wie geen ploeg had slechts 1 schaap mocht laten weiden per 2 bunder land dat men bewerkte. Een kudde schapen moest uit 60 dieren bestaan. Kleine boeren met meestal 2 tot 4 schapen moesten hun aantal schapen dan samenvoegen om tot een kudde van 60 te komen. Een 20-tal keuterboeren moesten dan samenspannen om een kudde te vormen en

om een herder te betalen, die ervoor zou zorgen. Dat was voor hen een dure zaak.⁴

In de 18de eeuw vinden we de 'Commune de Silsem' of de gemene weide van Silsem in Erps-Kwerps op de kaart van Ferraris. Kortenberg had zijn Gemeentebroek. In Meerbeek werd er turf gestoken in het Meerbeeks Broek. In 1783 getuigden de 83-jarige smid uit Meerbeek Jan De Smet en een reeks andere gemeentenaren, dat zo lang hun memorie het toelaat ze altijd geweten hebben dat men turf ging steken in het Meerbeeks Broek, wat Peter Verheyden betwistte.⁵

In de 18de eeuw had men in Engeland de enclosingsbeweging. Tussen 1760 en 1815 werd daar het agrarisch kapitalisme ingevoerd. De gemene gronden werden in bezit genomen door de grootgrondbezitters met instemming van het parlement. Dezen probeerden grasland om te zetten in akkerland. Kleine boeren, die gebruik maakten van de gemene gronden werden loonarbeiders in de landbouw of in de industrie. Het Oostenrijks bestuur wilde op een zelfde manier bij ons het landbouwareaal in de 18de eeuw uitbreiden. De voedselproductie moest stijgen wegens de sterke bevolkingstoename. Er werd een langdurige vrijstelling (10 à 30 jaar) van publieke lasten en tienden voorzien voor particulieren wanneer men woeste gronden in ontginning bracht. De dorpsgemeenschap hield echter aan haar gemene gronden. Voor de dorpsgemeenschap waren ze belangrijk voor het weiden van het vee, het afsteken van plaggen, het houden van bijen, het jagen en stropen van wild en het sprokkelen van hout en turf. De woeste heidegronden waren belangrijk voor de bemesting. Meer mest betekende meer akkerland. In gunstige omstandigheden had men voor de bemesting van 1 ha akkerland 1 koe nodig, voor minder gunstige gronden tot twee koeien. Het edict van 25 juni 1772 van het Oos-

² J.F.R. PHILIPS, J.G.G.M. JANSEN en T.J.A.H. CLAESSENS, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen, 1965, p. 13.

³ L. PIRONET, *Pratiques anciennes agro-pastorales du Pays de Spa*, in : *Belgia 2000*, s.l., nr. 10, september 1984, p. 58.

⁴ *Architecture rurale de Wallonië. Hesbaya liégeoise*, Luik, 1986, p. 61.

⁵ Notariaat Gansemans te Kortenberg, akte 3 maart 1738. Met dank aan Jeanne Servranckx uit Ekeren.

tenrijks bestuur had het over de verkoop van de gemene gronden in het hertogdom Brabant. De onontgonnen gebieden moesten binnen de zes maanden omgezet worden in cultuurgronden. Er werd weinig gevolg gegeven aan dit decreet. Er was een groot verschil tussen de theorie en de praktijk. In de meeste gevallen werden de gemene gronden niet omgezet in akkers, maar eerder in bossen omdat de prijzen van bouw- en brandhout in de 18de eeuw hoog lagen. De prijs van bouwhout steeg tussen 1730 en 1785 met 57 % en dat van brandhout in dezelfde periode met 150 %. Hiervoor waren twee verklaringen te vinden: de bevolkingstoename en de beginnende industrialisatie, waarbij nog heel wat hout gebruikt werd. Het ontbreken van goede verkeerswegen belemmerde de aanvoer van mest, dat noodzakelijk was om woeste gronden om te vormen in cultuurgronden. De Fransen gingen nog verder. Het decreet van 10 juni 1793 schafte de collectieve gebruiksrechten af. De gemene gronden kwamen nu in het bezit van de gemeenten.⁶ In Waals-Brabant had men het over 'bruyères' of 'communaux'. Ze brachten weinig op. De kwaliteit van het gras was slecht. Deze gronden waren eigendom van de dorpsgemeenschap. Het waren 'des paturages communs' (gemene weiden).⁷ De veestapel ging achteruit in het midden van de 18de eeuw door de omvorming van gemene gronden tot akkerland. Vooral de schapenteelt ging achteruit. Deze paste niet meer in een intensieve landbouw. De intensivering zag men in het aantal stuks vee per ha. In de 18de eeuw was dit in Vlaams-Brabant gemiddeld drie à vier stuks grootvee per ha weiland, wat veel was. Het was vooral melkvee. Men schatte de melkgift toen op 2000 à 2500 liter per jaar per koe.⁸

Niet alle gemene gronden werden in de 2de helft van de 18de eeuw verkocht. In 1847 dienden de heidegronden van de Kempen nog steeds als gemene gronden. In Schoonderbuken bij Scherpenheuvel lag een gemeentegoed, dat men de 'Vrunte' of de vroente noemde. Deze gemeentelijke eigendom was 15 ha groot. Om de kerk en de pastorie te bekostigen, verkocht men er 5 ha van en 1 ha werd als kerkhof gebruikt. Er bleef dus nog 9 ha vroente over. De gemeenteraad van Scherpenheuvel benoemde een commissie (3 inwoners van Schoonderbuken en 2 van Scherpenheuvel) om advies te geven over het beheer van deze gemeentegoederen.⁹ Henri Pauwels vermeldde dat het Gemeenteweiderecht in 1930 niet meer bestond.

Men kende het vroeger in de Zenneweiden. Voor een 70-tal jaar verpachtte men publiek te Vilvoorde aan de kerk het ophalen der koeien. De pachter moest 's morgens met zijn toeter de koeien ophalen om ze naar de weide te brengen. Hij had daarvoor 0,60 tot 1 fr per jaar per koe.¹⁰

In Tombeek, een gehucht van Overijse, had men de Tombeek Heyde, waar de Tombekenaars hun turf konden steken en hun vee konden laten grazen. Men vertelde in de volksoverlevering dat de Tombekenaars in 1531 de karos van Keizer Karel uit het moeras hielpen en dat de keizer om hen te bedanken de Tombeek Heyde schonk. Tombeek Heyde werd later verkocht aan de Sociale Voorzorg (PS) om er een sanatorium te bouwen. De opbrengst van de verkoop werd op een spaarrekening gezet. De jaarlijkse rente wordt uitbetaald aan de Tombekenaars. De betaling of de Keizer Kareltek heeft plaats op de 1ste zondag na Drie Koningen. Elk gezinshoofd van Tombeek kreeg in 2009 4 EURO als Keizer Kareltek.¹¹

2. De vrijgeweide

In Midden-Brabant betekende een vrijgeweide het gratis afweiden van het gras na de eerste snede (hooioogst), op bepaalde plaatsen in de gemeente door het vee van de arme dorpelingen. Dit gebeurde meestal in het Broek in de maanden september en oktober.¹² Paul Lindemans wees op de beperking in tijd van de vrijgeweide. 'Vreetijd' ging van 1 mei of half mei tot half oogst of Sint-Laureinsdag (10 augustus) of Sint-Gillis (1 september). Runderen en paarden mochten dan niet op de vrijgeweide komen.¹³ In Erps-Kwerps was er een vrijgeweide op de weiden van Silsembroek van Sint Egidius (1 september) af.¹⁴ In het Frans sprak men van 'vaine pâture'. Men liet de dieren grazen op de terreinen, die niet afgesloten waren en dit na de oogst. In de streek van Spa kende men ook 'le droit

⁶ G. DEJONGH, De ontginningspolitiek van de overheid in de Zuidelijke Nederlanden, 1750-1830. Een maat voor niets?, in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, s.l., 1999, nr. 4, p. 31-44.

H. VANNOPPEN, De geschiedenis van België voor 1830. Deel 15: De economie in de 18de eeuw, in: *Midden-Brabant*, s.l., lentenummer 2000, p. 5.

M. LAENEN, *Landelijk leven in Vlaanderen*, Gent, 1982, p. 106-107.

⁷ B. ALTENA en D. VAN LENTE, *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989*, Hilversum, 2003, p. 61.

Architecture rurale de Wallonie. Hesbaye brabançonne et Pays de Hannut, Luik, 1989, p. 68.

⁸ S. VANHALLE, *De landbouwuutbating in het hertogdom Brabant 1748-1794*, Licentieverhandeling, Leuven, 1944, p. 165-168.

⁹ E. VLIBERGH, *Het Hageland. Bijdrage tot zijn economische geschiedenis in de XIXe en in het begin der XXe eeuw*, Brugge, p. 78-79.

¹⁰ H. PAUWELS, De Folklore van het Rundvee, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1932, p. 339.

¹¹ Keizer schenkt elk gezin 4 EURO uit grondverkoop, in: *Het Nieuwsblad*, 13 januari 2009.

¹² F. MAES, Uit den goeden ouden tijd..., in: *Midden-Brabant*, s.l., jg. 1, nr. 14 (17 juli 1949), p. 2-3.

¹³ P. LINDEMANS, o.c., deel 1, p. 322.

¹⁴ F. MAES, Erps-Kwerps-Oost-Brabant, in: *Heemkundig handboek voor Leuven en omliggende gemeenten door de Oostbrabantse Werkgemeenschap*, s.l., deel 2, 1960 p. 42.

de parcours'. Hierbij hadden inwoners van een bepaalde gemeente ook het recht van vrijgeweide in een buurgemeente.¹⁵

E. Vliebergh zag ook het verschijnsel in het Hageland. "In ettelijke Noord- en Oost-Hagelandse dorpen bestaat het vrijgeweide. De inwoners van het dorp zenden hunne dieren naar het broek maanden aan een stuk. De geringe menschen kunnen gemakkelijker vee houden, wat dit nadeel meebrengt, dat ze er dikwijls te veel hebben zodat ze geen genoegzaam voeder kunnen vinden".¹⁶

3. Het weiderecht in de bossen van de Hertogen van Brabant in de middeleeuwen

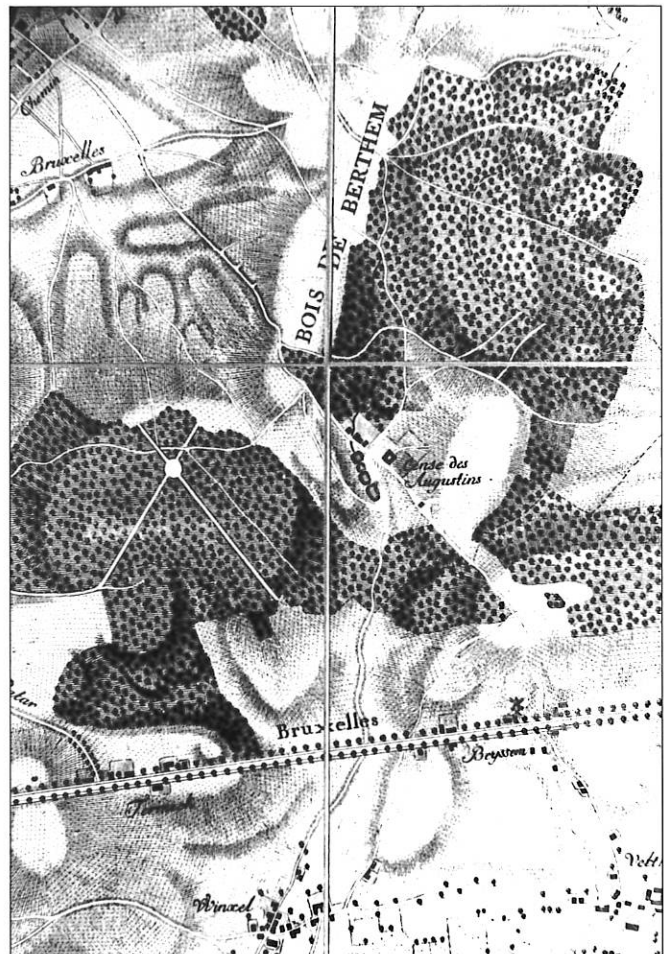
Het weiderecht in de bossen was niet kosteloos. Men vond het weiderecht in de bossen van de hertogen van Brabant. Men mocht er paarden, koeien en varkens laten grazen. Varkens waren verzot op eikels en beukenootjes. Men sprak ook van eikelvarkens. In Tervuren was zelfs een gemene zwijnenhoeder. In 1439 constateerden de ontvangers van de hertogelijke rekeningen dat het vorige seizoen in Zaventem op Saventerlo 29 koeien en 19 kalveren geweid hadden. Men betaalde per koe 3 susteren haver en per kalf 2 susteren haver. Ook in Moorselbos was er weiderecht. In 1404 betaalde Jan Mommaerts 2 mudde en 4 halsteren haver omdat zijn paarden 'op Moersloe ghinghen'.¹⁷

4. Weiden, bossen en woeste gronden in de 17de en de 18de eeuw

We krijgen een beeld van het dorpsareaal in 1686. We nemen Kortenberg (provincie Vlaams-Brabant) met een oppervlakte van 455 bunder als voorbeeld:

- akkerland: 297 bunder
- weiden: 58 bunder
- bos: 47 bunder
- beboste heide: 12 bunder
- landheide: 3 bunder
- broek: 35 bunder
- vijver: 2 bunder.¹⁸

We krijgen een beeld van de weiden en de veeteelt in de 2de helft van de 18de eeuw dankzij de licentieverhandeling van S. Vanhalle. In het graafschap Vlaanderen stonden de koeien van Diksmuide bekend om hun lekkere

Bossen uit de 18de eeuw in Bertem volgens de kaart van de Hertogen van Arenberg: links het Gemeentebos, rechts Bertembos met het Augustijnerpachthof. Verz. Henri Vannoppen

¹⁵ L. PIRONET, *o.c.*, p. 58.

J. BEHETS, *De plattelandsgemeente in het graafschap Loon en het omliggende van de vroege middeleeuwen tot de Franse Revolutie*, Bokrijk, 1969, p. 59.

¹⁶ E. VLIBERGH, *o.c.*, p. 141-142.

¹⁷ F. MAES, *Uit den goeden ouden tijd ...*, in : *o.c.*, p. 2-3.

R. SCHNEIDER, *Vruchtbaarheid en armoede*, in : *Het Dagelijks leven in de Middeleeuwen. De wereld van boeren, burgers, ridders en monniken*, Baarn, 2001, p. 40.

¹⁸ A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, Boek 8 B, s.l., s.d., p. 384.

boter, in hertogdom Brabant waren deze van Anderlecht en deze van de Kempen vooral bekend om hun melkgift. In de Kempen zaaide men na de roggeoogst spurrie. Dit liet men op het land afgrazen. Men sloeg dan palen in de grond en met een zeel of ketting werd de koe dan vastgemaakt. Ze graasde dan van september tot het vroe. Men sprak toen van de zeer degelijke spurrieboter, die verkocht werd in Brussel en zelfs in het buitenland. In de winter maakte men drank van aardappelen, rapen, kaf, koren en gesneden stro. In de Antwerpse Polders kregen de koeien in de winter alleen maar water en stro zodat ze maar een derde van de melk gaven en 4 maanden droog stonden in plaats van twee.

Schapenteelt had men alleen op de grote hoeves. De braakgronden en de woeste gronden dienden als weiden voor de schapen. Op een hoeve van 70 bunder waren gemiddeld 200 schapen. Met het verdwijnen van de gemene gronden ging de schapenteelt sterk achteruit. De Baron van Poederlee schreef in 1794 dat het aantal schapen van 10 tot 2 gedaald was. In het graafschap Vlaanderen was de schapenteelt wettelijk bepaald door het reglement van 17 juni 1677:

- minder dan 9 bunder land: 50 schapen
- 18 bunder land: 100 schapen
- 27 bunder land: 150 schapen.¹⁹

Ferraris vermeldde in 1771-78 dat de bossen op de kaart 'Cortenberghé' bestonden uit eiken en beuken. Deze dienden voor de houtkap. Het hout werd uitgevoerd via het kanaal Leuven-Mechelen. De bewoners van de streek rond Kortenberg verwarmden zich met steenkool en turf. Dit laatste kwam uit het eigen gebied. Het hout werd ook gebruikt voor het maken van timmerwerk. De meeste bossen bij de beken gelegen waren moerassig. Ze liepen onder in natte periodes. In het Audemansbosch werd turf gestoken. De meeste weiden ten zuiden van Kortenberg en Erps zijn drassig en zelfs moerassig. Men heeft daar kleine bronnen die aan de basis liggen van de Wasbeek en van de Leibeek. De weiden stonden dikwijls onder water. Ze leverden slecht hooi en men had er ook turfputten. Het gebied van Neerijse telde weinig heide en veel weiden, die meestal onder water stonden. Turf vond men langs de Woluwe van Bosvoorde tot Vilvoorde. De turf van de westkant van Brussel was houtachtig en die van de oostkant was grasachtig. In Kortenberg werd turf gestoken en als brandstof gebruikt.²⁰

Ook de hooidagen of ingerdagen waren nog niet verdwenen in de 18de eeuw. Naast het betalen van pachten in geld of in natura waren er ook nog karweien voor de huur-

ders. Zo sprak men van de hooidagen. Een voorbeeld uit Everberg in 1440 132 ingerdagen voor het Hof van Montenaken o.a. 8 ingerdagen van het Biesthof, 4 van het Piepehuisken, 4 van het Kurengeleeg, 4 van het Kapelangenengeleeg, 4 van de Drie Linden, 8 van de Kamme, 12 van het Hooghuis, 4 van het Gasthuishof en 4 van het Vroegmishuis. De Tolkamer van Vilvoorde verhuurde in 1772 een bemd tussen Vilvoorde en Epegem. De huurder kreeg voor 6 jaar de hooidiensten, welke verschuldigd waren door Vilvoorde, Houtem en Koningslo. De inwoners werden opgeroepen voor de hooidiensten door het luiden van de klok. Ze moesten ook voor voerlieden zorgen, die het hooi met volle wagens naar huis moesten voeren.²¹

Abbé Théodore Augustin Mann (Yorkshire 1735-Praag 1809) was secretaris van de Keizerlijke Academie te Brussel. Hij gaf een beeld van de landbouw in 1795 in onze gewesten in zijn *Mémoire sur l'agriculture des Pays-Bas autrichiens*. De pachthoven of de censes beheersten het economische landschap. Een pachthof in Waals-Brabant betekende 70 bunder land, waarvan 14 braak liggen en 56 cultuurland. Van dit cultuurland waren 10 bunder weiden. Een pachthof in het centrum van Brabant (Midden-Brabant) was kleiner. Het ging om 40 bunder land: 34 bunder akkerland en 6 bunder weiden. Men had daar geen braakland. Men bemestte daar met Hollandse turf, met beer en met stalmeest.²²

5. Weiden en bossen in de 19de eeuw

Préfet Doulcet-Pontécoulant van het Dijledepartement schreef *Essai sur la Statistique Générale de Département de la Dyle* in de periode 15 januari-15 april 1802. Ecuyer Louis Gustave Le Doulcet de Pontécoulant werd geboren te Caen in 1764. Zijn familie behoorde tot de 'petite noblesse d'épée', de lage krijsadel. Zijn vader was generaal. Louis-Gustave begon een militaire carrière en werd luitenant-kolonel. De Franse Revolutie brak uit. Louis-Gustave werd verkozen in de Conventie voor de Calvados. Hij schipperde tussen La Montagne en Le Marais en stemde tegen het doodvonnis van Lodewijk XVI. Hij werd een fervent aanhanger van Napoleon Bonaparte en zo werd hij prefect van het Dijledepartement, wat hij bleef tot 1805.

¹⁹ S. VANHALLE, o.c., p. 29-37.

²⁰ *Ibidem*, p. 59 en p. 62.

²¹ *Ibidem*, p. 191-192.

H. VANNOPPEN, *De geschiedenis van Everberg*, Leerkrachtenbrochure, s.l., 1987, p. 20-21.

²² P. HARSIN, *Un économiste aux Pays-Bas au XVIIIe siècle. L'Abbé Mann*, Leuven, 1933, p. 207-211.

Napoleon I benoemde hem tot graaf van het keizerrijk en tot senator. Hij stemde voor de troonsafstand van Napoleon I. Lodewijk XVIII maakte van hem een pair de France. Napoleon I keerde in 1815 terug en benoemde hem tot lid van de Chambre des Pairs. Na Waterloo verzette hij zich tegen de benoeming van Napoleon II tot keizer. Hij kwam in heftig conflict met Maarschalk Ney, die hem verweet een verrader te zijn als schoonbroer van Grouchy. Bij de 2de Restauratie werd hij onderhandelaar op het Congres van Wenen. Hij bleef een belangrijk figuur onder de Franse koningen Karel X en Louis Philippe, die zijn vriend geworden was in ballingschap. Tenslotte werd hij een partizaan van Louis Napoleon Bonaparte, die keizer Napoleon III werd. Hij overleed in 1853 bijna 90 jaar oud.

Hij gaf ons een beeld van de landbouw in 1802. Hij melde dat de hooitijd plaats had op het einde van maand juni: "*La grande coupe de foins se fait vers la 10 messidor*"²³. Het putwater in de weiden rond Brussel was slecht. Hij verklaarde dit door de slechte kwaliteit van het water, omwille van de turfslagen. Turfputten vond men vooral aan de beide oevers van de Woluwe. Hout werd zeldzaam. De prijs van de steenkool steeg. Daardoor werd turf belangrijk.²⁴ Ferraris zag ook in dat het hout in Waals-Brabant onvoldoende was. Steenkool werd populair in de dorpen rond Luik in de 18de eeuw. De 'botteresses', vrouwen met manden op de rug, zorgden voor het vervoer.²⁵

Een hoeve van 40 bunder in de Franse periode omvatte volgens Doucet-Pontécoulant 30 bunder akkers, die bezaaid waren, 6 bunder natuurlijke weiden en 4 bunder kunstmatige weiden.²⁶ De vruchtbare weiden lagen langs de Zenne. Ze leverden goed gras op. 2 oogsten per jaar waren normaal.²⁷ Veemarkten waren er in Tienen en Waver.²⁸ In de bossen vond men meestal eik en beuk. Er waren 4 grote wouden in het Dijle-departement: het Zoniënwood, dat nationaal domein was; Heverleebos, Meerdaalwood en Mollendaalbos, 3 privé-eigendommen van de Prinsen van Arenberg.²⁹

C. Oudiette beschreef in 1799 de economie van Bertem als volgt: "*Les productions de ce territoire sont assez abondantes en froment, seigle, orge, avoine, sarrasin et colsat, avec des pâturages et bois*". Bij Korbeek-Dijle en Leefdaal legde hij ook de nadruk op 'prairies et pâturages'.³⁰

De landbouwtelling van 1846 verdeelde het areaal van Kortenberg als volgt:

- graangewassen: 224 ha
- nijverheidsplanten: 22 ha
- wortel- en voedergewassen: 83 ha
- weide: 30 ha
- boomgaard: 1 ha
- moestuin: 5 ha
- bos: 39 ha
- braakliggende grond: 1 ha.³¹

6. Weiden en bossen in de 20ste eeuw met Bertem als voorbeeld

De evolutie van weiden en grasland was in Bertem de volgende:

- 1910: 8,7 %
- 1950: 20,2 %
- 1959: 25,6 %
- 1976: 30,8 %

Van 1910 tot 1970 is het areaal weiland verdrievoudigd. Bertem telde 26,7 % weiden in 1978 volgens de enquête van Jan Lorent. Vooral bij kleine bedrijven vond men weiden omdat dit ook veehandelaars waren. Opvallend is het grotere veebestand. Vroeger had men echter de gewoonte van het vee op stal te houden, vandaar het kleinere areaal weiden en het grotere areaal voedergewassen. Later legde men veel meer de nadruk op graasweiden. De voedergewassen daalden van 19,5 % in 1910 tot 4,9 % in 1970. Hoe meer weiden, hoe minder voedergewassen. Dat is de logica zelf.

In 1975 kon men het Bertems areaal als volgt verdelen:

- directe voederwinning: 57,3 %
- specifiek akkerbouw: 38,9 %
- tuinbouw voor de verkoop: 3,4 %

²³ L. SOMERHAUSEN, Essai sur la Statistique Générale de Département de la Dyle par le commandant Doucet Pontécoulant. Préfet, in : *Le Folklore Brabançon*, s.l., 1970, 1971, p. 29.

²⁴ *Ibidem*, p. 180 en p. 188.

²⁵ *Architecture rurale de Wallonië. Hesbaye liégeoise*, Luik, 1986, p. 136.

Architecture rurale de Wallonie. Hesbaye brabançonne et Pays de Hannut, Luik, 1989, p. 55.

²⁶ L. SOMERHAUSEN, Essai sur la Statistique Générale de Département de la Dyle par le commandant Doucet Pontécoulant. Préfet, in : *o.c.*, p. 190.

²⁷ *Ibidem*, p. 192.

²⁸ *Ibidem*, p. 298-299.

²⁹ *Ibidem*, p. 207.

³⁰ C. OUDIETTE, *Description géographique et topographique du Département de la Dyle en forme de dictionnaire*, Brussel, 1799, p.15, p. 43 en p. 100.

³¹ A. WAUTERS, *o.c.*, p. 384.

De Voer als levensader van Bertem: 'een brede, snel vliedende beek in Brabant'. Heel wat weiden lagen in de alluvia van de Voer. Verz. Henri Vannoppen.

De directe voederwinning in Bertem omvatte:

- blijvend grasland: 47,7 %
- tijdelijk grasland: 2,5 %
- voederwortelgewassen: 1,8 %
- groenvoeders: 5,3 %.

In Bertem heeft men in de eerste plaats een concentratie van weiden in de bedding van de Voer. De overige weiden ten noorden van de steenweg omvatten drie grote gebieden: Bertembos in het noorden, de Koeheide in het oosten en de Walenpot in het westen. Jan Lorent vatte de ligging van de weiden als volgt samen: "*De alluviale vlakte enerzijds en de steil hellende hellingsgronden van mindere kwaliteit vormden het weidebestand*".³²

Het Eikenbos en het Gemeentebos hebben een oppervlakte van bij de 155 ha. Het bos heeft niet alleen een economisch karakter maar is ook toeristisch-recreatief belangrijk. In Bertem vatte men in 2009 het plan op om een speelbos aan te leggen genaamd 't Vossenhof en gelegen binnenin Bertembos, de buurt van de radartoren. Het bos is ook een jachtgebied en wie jagen zegt denkt ook aan stropen of 'brakkenieren' met de lichtbak, met glooide koperdraad of met stropen.

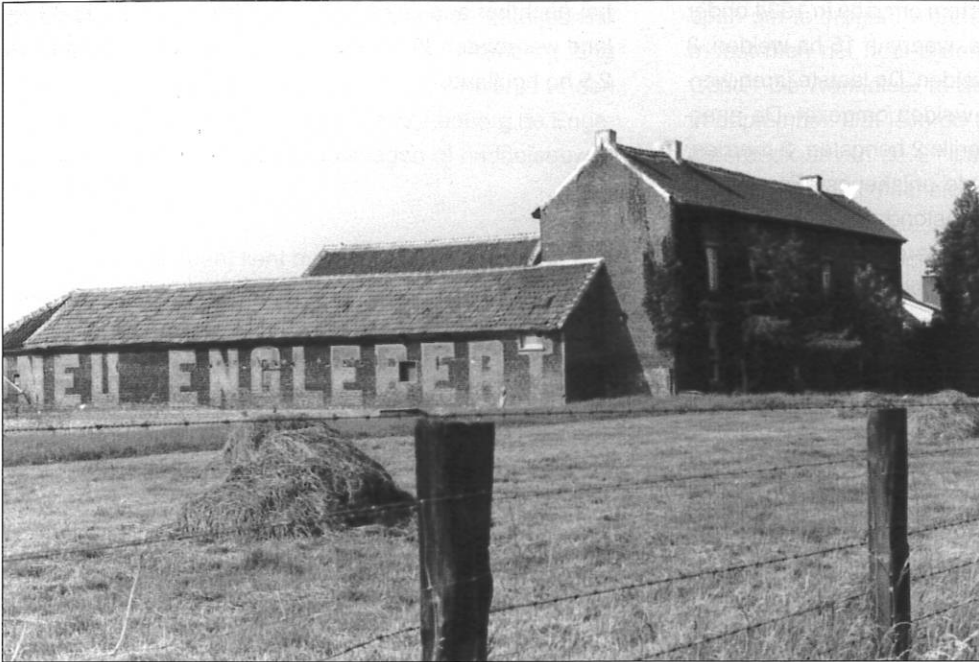
7. De weilanden op de grote pachthoven

We nemen hier vier voorbeelden uit de fusie Bertem. De hoeve De Wals te Bertem lag op de hoek van de Tervuursesteenweg en van de Blokkenstraat en was in het vierkant gebouwd. Burgemeester Guillaume De Wals had ze in 1901 gekocht voor 14.000 fr. Vooraan had men de woning en de doorrij. Onder de woning had men een proviandkelder en een aardappelkelder. Links, wanneer men voor het pachthof stond, had men de voerderij met het bakhuis en de koeienstallen. Achteraan had men de varkenshokken met de zijkelder, de karhuizen en een paardenstal voor drie paarden. Daarbij sloot de asymmetrische schuur aan, waarvan de poort in het verlengde stond van de doorrij. Langs de rechtse kant was er een muur tussen de schuur en de doorrij zodat het pachthof volledig gesloten was. Links van het pachthof had men een graasweide, rechts tegen de straat een boomgaard en achteraan een moestuin. Achter het pachthof had men hooiland dat tot tegen de Voer kwam.³³

We vonden een thesis *Ferme à Bertem* uit 1924. De hoeve had kort in 1924 6 ha landbouwland, 6 ha graasweiden, 1 ha hooiweide en 25 a 'hof' (groentetuin) en boomgaard. Het akkerland lag langs de linkerzijde van de steenweg wanneer men van Tervuren naar Leuven gaat. Dat was de droge kant in de richting van Bertembos. Hier kweekte men aardappelen, bieten, klaveren en graangewassen (tarwe, rogge, gerst en haver). Langs de rechterzijde van de steenweg lag de hoeve. Naast de hoeve had men tegen de steenweg de graasweide en achteraan meer naar de Voer toe, dus natter, had men de hooiweide. Van Bertem naar Tervuren had men in volgorde: de inrijpoort, de woning, de koeienstal, de schuur, de doorrij en

³² J. LORENT, *Agrarische structuur en perceelsecologie van de gemeente Bertem*, Licentieverhandeling Aardrijkskundige Wetenschappen, KUL, 1978, p. I. 10, III. 8-9, III. 16-17, V. 5.

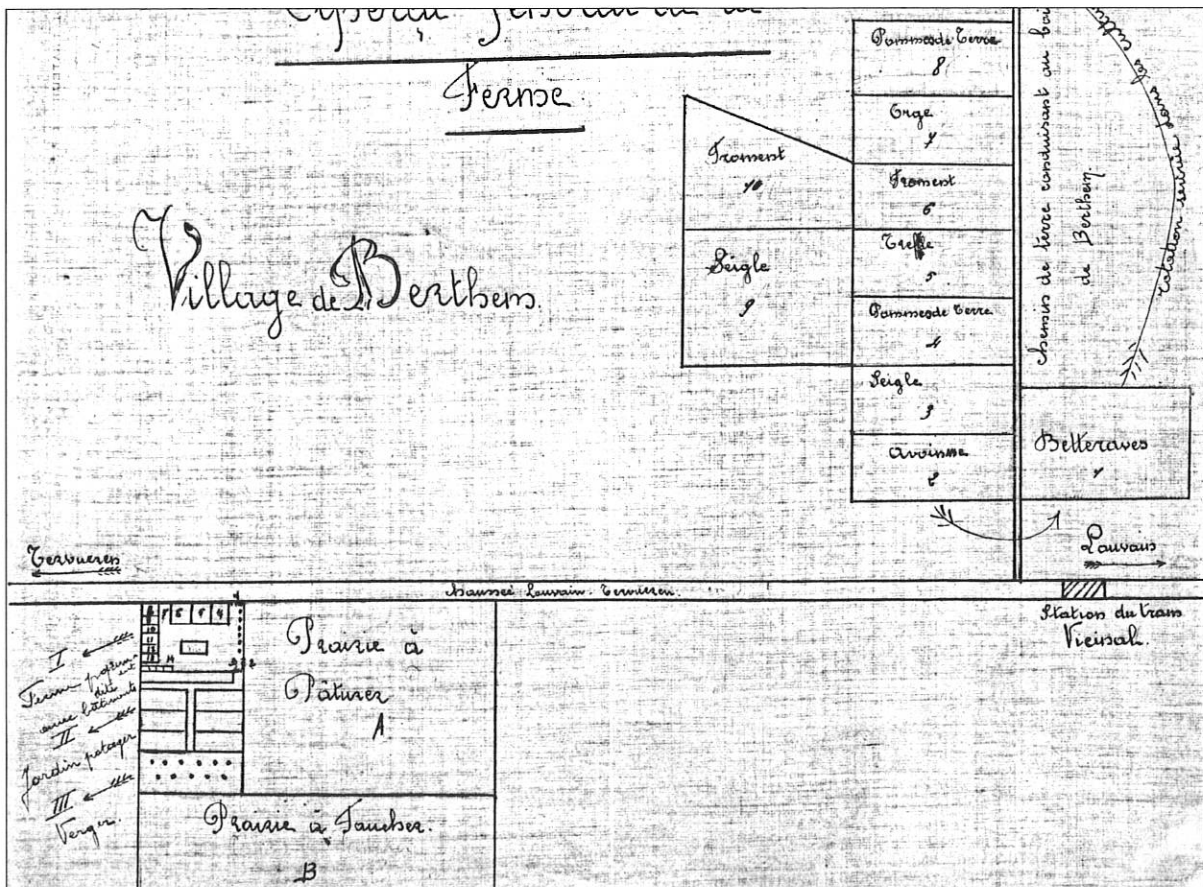
³³ *Interview Filips De Wals*, Bertem, 1980.
Interview Robert De Wals, Bertem, 2009.

Het pachthof De Wals te Berthem, een gesloten hoeve. Bemerk links het graasland en de lagere bouw met de voerderij en de veestallen. Foto Das, 1978.

een paardestal. Achter deze laatste lagen het bakhuis, het kolenhok en nog een drietal paardenstallen. Achteraan lagen de varkenshokken. De hoeve was in de Belle Epoque vooral bekend voor de kweek van Brabantse trekpaarden. De Duitsers sloegen 2 paarden aan in W.O. I. De hoeve had nog een merrie, een veulen van 6 maanden en een trekpaard voor de 'Engelse voiture'. De paarden kreeg als zomervoeding haver en hooi, als wintervoeding kwamen

er ook voederbieten bij. Er waren 2 melkkoeien, 2 jonge koeien van 2 jaar en 1 kalf op de hoeve. Men had ook varkens: 2 volle zeugen, 1 zeug om vet te mesten en 2 jonge zeugen, één voor de kweek en één om te vetten. Ze werden gevoed met drank van aardappelen en rog-gemeel. Waarschijnlijk ging het om de hoeve van Arthur Van Hamme, die met zijn gezin naar Frankrijk trok, later het bedrijf Bosmans.³⁴

'La Ferme de Bertem' uit 1924: grondplan volgens Frateur.

³⁴ J.L. FRATEUR, *Etude d'une ferme (Bertem)*, Thesis landbouwingenieur Leuven, 1924.

Het pachthof Bertembos in Bertem omvatte in 1934 onder pachter Laurent Peeters 36 ha, waarvan 15 ha weiden: 8 ha graasweiden en 7 ha hooiweiden. De laatste jaren werden heel wat akkers in vaste weiden omgezet. De paardenweek was hier ook belangrijk: 2 hengsten, 8 merries, en 5 veulens. Hieronder was de prijshengst 'Fermier de la Baillerie'. De hoornbeesten bestonden uit 2 stieren, 10 melkkoeien, 2 vaarzen en 19 kalveren. Isaac de Bertem was de prijsstier. Het vee stond tijdens de dag, behalve tijdens de winterperiode, op de graasweiden. Er waren 4 zeugen en een reeks biggetjes. Het personeel bestond uit 1 meid, 3 vaste landarbeiders en 3 à 4 arbeiders, die kwamen werken wanneer het nodig was.³⁵

Het Coigepachthof te Leefdaal telde 100 ha areaal. De eigenaar in 1896 was de familie Vandenbossche uit Tienen, de pachter was Petrus Josephus Urbanus Taymans, die het pachthof bewoonde van 1889 tot 1901. De hoevegebouwen dateerden uit 1734. De pachter bewerkte 81 ha land. Gewoonlijk had hij 50 hoornbeesten, 15 paarden en 30 varkens. Wanneer we de grootte van de stallen onderzoeken dan kwam men tot het volgende resultaat wat betreft de capaciteit: 3 paardenstallen (één voor 10 paarden, een 2de voor 2 merries en een veulen, en een 3de voor 3 luxepaarden en 2 veulens), 3 koestallen (een eerste voor 36 koeien, een 2de voor 15 koeien en een 3de voor 12 koeien), varkenshokken voor 24 varkens en een schapenstal voor 125 schapen. De stallen waren dus zeker niet volzet.³⁶ In 1942 was het Coigepachthof de eigendom van de Burggravin du Passage de la Sene. Ze verhuurde in 1936

het pachthof aan Jozef Van Roey. Het bestond uit 63 ha land waaronder 35 ha akkers en 24 ha weiden, waarvan 2,5 ha hooiland.³⁷

8. Weiden in de toponymie

Weide of weiland is het algemeen woord voor grasland. In de middeleeuwen duidde men daarmee de grond aan, die ter beschikking stond van de dorpsgemeenschap, denk maar aan gemene weide en vrijgeweide.

Beemd gebruikt men voor laag gelegen weiland, overwegend gebruikt voor hooiwinning. Beemden vindt men in Brabant en Limburg, in het graafschap Vlaanderen spreekt men van meersen. In Brabant kent men bemd, bempt of bemt. In Kortenberg heeft men Florenbeemd. Broek wijst vooral op het moerassig karakter van het hooiland. Het is in elk geval minder goed moerassig weiland. In Kortenberg heeft men een Wespelaarbroek, een Elzenbroek en een Gemeentebroek. Hooiweide, hooiland en vetweide zijn recentere begrippen. Eussel verwijst naar minder goede weiden. In Laken heeft men De Heizel, oorspronkelijk een eussel. In Brabant vindt men ook essel. Made, maai, maat en meet verwijzen naar maaien. Enkele voor-

Het pachthof van Bertembos of het Augustijnerpachthof te Bertem. Foto Das, 1978.

³⁵ L. CLAERHOUT, *Monographie de la ferme de 'Bertembosch'*, Thesis landbouwingenieur Leuven, 1934.

³⁶ E. MICHEL, *Rapport sur l'exploitation de la ferme dite 'de Cougge-Hoff' sise à Leefdael (81 hectares) présenté à l'examen de sortie de l'Ecole Supérieure d'Agriculture de Louvain*, Thesis landbouwingenieur Leuven, le 18 juin 1896.

³⁷ M. GOOSSENS, *Monographie de la Ferme 'Coigehof'*. 2e épreuve ingénieur agronome, Thesis landbouwingenieur Leuven, (rond 1942).

beelden: Meetkerke in West-Vlaanderen en Meetjesland in Oost-Vlaanderen en de Maaistraat in Kortenberg. Eng en inge verwijst ook naar grasland. In Erps-Kwerps vinden we de Engerstraat en De Inger en in Kortenberg de Engelenstraat. Ingerdagen waren hooidagen of middeleeuwse karweien.³⁸

In Zuid-West-Brabant kent men drie soorten weiden:

- vetweiden: magere runderen uit Wallonië, die in de steek gevet worden voor het vlees.
- kweekweiden: kalveren die op de weide gezet worden.
- graasweiden: de koeien, die de winter op stal doorbrengen worden naar de graasweiden gebracht. In Opwijk zegt men 'Half mei moeten de koeien naar de wei'.³⁹

Gras werd niet gezaaid. De weiden waren blijvende weiden. Slechte weiden dienden voor hooi. Ik zie nog mijn neef Marcel van Tilt hooimaken van het gras op de weiden van Silsem onder Erps-Kwerps. Dit hooi werd gebruikt voor het afdekken van de witlooflagen. Zure weiden vond men in Zaventem tussen de Imbroekstraat en de Werkmansstraat. Er liepen eenden, kippen en een geit rond. Er stond veel riet, zo scherp als een zaag. Er was een diepe bron. Een bol koord verdween er afgerold volledig in. Deze zure weiden hadden weinig kwaliteit.⁴⁰ De beken werden uitgelegd langs twee kanten. Ze waren met gras begroeid. De kanten of de bermen werd door de geiten afgegraasd. Niets ging verloren op het groene platteland.

9. De hooitijd

Gras was het zomervoeder voor de runderen, hooi was het wintervoeder. In het Breviarium Mayer van den Bergh uit het begin van de 16de eeuw werd de Hooitijd in de maand juli afgebeeld. We bemerken boeren met een zeis en boeren met een gaffel en een rijf of houten hooihark.⁴¹ De 1ste snede was in juni-juli. Dat leverde hooi op. De hooikleur was belangrijk. Hooi moest groen blijven. Men deed het gras bijeen, het mocht niet afblijken. Men legde het

open om te drogen. Wanneer de zon te erg scheen, dan moest men het hooi bijeen doen volgens Pachteres De Coster-De Wandeleer te Sterrebeek.⁴² De 2de snede was in september. Dat leverde toemaat op. Later zag men in Meerbeek af van de 2de snede wegens gebrek aan vee. Toemaat werd in Machelen (Vlaams-Brabant) verkocht bij opbod door de veldwachter. Wannes Penninckx uit Zaventem en 'Hinnekes' kochten elk een perceel in de Rottering te Machelen. Ze maaiden elk een verkeerd perceel af. Toen ze dat constateerden, wou Wannes bijleggen, maar 'Hinnekes' ging niet akkoord. Hij moest zijn eigen gras hebben. Gras sneed beter wanneer het bevroren was. Toemaat werd dikwijls gemaaid op zure grond in oktober. Toemaat diende om de witlooflagen af te dekken.⁴³

E. Vliebergh benadrukte de hooioogst in het Hageland: "*In onze streek zijn ook opmerkelijk vele afgemaaide weiden, en de hooioogst is er aanzienlijk. Zelfs geringe mensen winnen soms zoveel hooi, bewerkt met eigen volk, of hoogstens met enkele geburemenschen, die een paar dagen een handje toesteken, dat ze er een tamelijk belangrijken handel mee drijven*".⁴⁴ Oorspronkelijk maaiden men met een zeis. Later gebruikte men de maaibalk. Langs de bermen gebruikte men de sikkel. In het westen van ons land keerde men het hooi met een gaffel of hooivork, in het oosten met een rijf of hooihark. Later kwam de hooikeerder of de paardenhooihark. Nu spreekt men van een cirkelharkschudder. Het binnenhalen van het hooi gebeurde met de koewagen op 4 wielen of met een lange kar, verbreed met oogstladders. Men kreeg hierdoor veel volume en geen gewicht. De hooipres of de opraappers en de hooiroller of de oprolpers volgden. Groen gras op rollen is gemakkelijker te stapelen. Het blijft drie dagen liggen, het wordt opgerold en men doet er plastic rond. Wanneer de rol geopend wordt, moet men snel alles opgebruiken. Gras kan gisten en heet worden. Dat betekent brandgevaar voor de boerderij. Industriëlen maakten zelfs een machine om het hooi naar boven te blazen. Hooimijten kwam weinig voor. Men maakte ze alleen wanneer men gebrek aan hooizolders had. Hiervoor moest het hooi getast worden rond een stok en het hooi moest naar buiten afdragen. Gustaaf Geerts in Schoonaarde onder Erps-Kwerps had nog een hooimijt rond 1960. Men bestrooide hooi ook met zout: 1 kg per 100 kg hooi. Hierdoor werd het hooi voedzamer en smakelijker en bleef het beter bewaard.⁴⁵

³⁸ F. CLAES, Enige namen voor grasland, in : *Curtenberg*, s.l., 1991-1992, nr. 3, p. 82-84.

³⁹ H. PAUWELS, De Folklore van het Rundvee, in : *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1932, p. 315-339.

⁴⁰ Interview Roger Penninckx, Zaventem, 2009.

⁴¹ M. SMEYERS en J. VAN DER STOCK, *Manuscrits à peintures en Flandre 1475-1550*, Gent, 1997, p. 64.

⁴² Interview Louis De Coster, Sterrebeek, 2009.

⁴³ Interview Roger De Coster, Zaventem, 2009.

⁴⁴ E. VLIEBERGH, o.c., p. 133.

⁴⁵ M. BERTRAND, Travaux des champs au temps de ma grand-mère, in : *Le Crespon (Andoy)*, s.l., nr. 30, 30 augustus 1998, p. 30-32.

J. THEUWISSEN, De oogst, in : C. DE MOOIJ en R. VAN DE WEYER, *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse volks-cultuur ca. 1700-1900*, Zwolle, 1992, p. 40-47.

B. ALEXIS M.G., *Aamvankelijk onderricht Land en Tuinbouwkunde ten gebruike der lagere scholen opgesteld volgens het officieel programma van 28 december 1884*, Gent, 1889, p. 13, p. 16 en p. 51-52.

10. Klaveren en rapen als voederconcurrentie

Sir Richard Weston, een Engelse edelman, die in Gent verbleef, schreef in 1652 *A discours of husbandrie used in Brabant and Flanders*. Vooral de klaveren en de rapen vielen bij hem op. Klaveren werden in de 17de eeuw gemaaid met de sikkel (vrouwenwerk) en met de zeis (mannenwerk). Ook rapen waren populair als voeder.⁴⁶

De traditionele vruchtopvolging in een gemengd landbouwbedrijf (akkerbouw en veeteelt) was de volgende:

1ste jaar: braakland

2de jaar: tarwe

3de jaar: boekweit

4de jaar: tarwe

5de jaar: graasweide

6de jaar: graasweide.

De modernere vruchtopvolging in een gemengd landbouwbedrijf (akkerbouw en veeteelt) was de volgende:

1ste jaar: rapen

2de jaar: tarwe

3de jaar: klaver

4de jaar: graasweide

5de jaar: graasweide

6de jaar: tarwe.

Het verschil tussen beide systemen is duidelijk. Men verving het braakland door voedergewassen (klaveren en rapen).⁴⁷

Klaveren waren niet ideaal om hooi te maken. Ze waren te lang. Klaveren werden met de sikkel gemaaid. Ze werden gebruikt wanneer er een gat was in het voeder b.v. wanneer men te weinig gras had. Ook de bladeren van voederbieten werden dan gebruikt. Als klaversoorten kende men Dutsche klaveren, witte klaveren (*trifolium repens*), rode klaveren of roodtoppen (*trifolium pratense*) en incarnaatklaver.⁴⁸ Men gebruikte de bakkar om klaver te halen. Ze klonk af. In Zaventem bestond de zomervoeding voor de runderen uit: het gras op de weide en Dutsche klaveren (3 sneden) en tevoren Roden Top. De wintervoeding bestond uit bieten, hooi, en drank van bieten en aardappelen. Wannas Penninckx had voor 1914 een bietenmolen met schijven. Later was het een bietenmolen met trommel.⁴⁹

11. De vrijwis te Wijgmaal

In Wijgmaal-Herent bij Leuven kende men de vrijwis of vreevisch of vrijwisch. Dit systeem werd gebruikt bij het verhuren - men sprak hierbij eerder van verpanden - van kleinere graspercelen in grotere weiden of bosgebieden. Zulke kleine graspercelen werden op de vier hoeken afgebakend door een 'vrijwis' te plaatsen. Zodoende werd het perceel tussen de vier wissen paaltjes behoorlijk afgemeten.

Een vreevis was een wissen staak, die in de grond gestoken werd. Onderaan werd er een punt met het handbijltje gekapt en aan de bovenzijde werd een klein stevig gebonden busseltje stro bevestigd. Qua uitzicht was het een paaltje met een kortbussel op en daar een lat aan. De mensen, die zo'n grasland huurden kwamen daar met sikkel en kruiwagen gras halen om hun paar geiten en enkele konijnen te voederen. Het waren ook vaak vrouwen, die met de sikkel kwamen 'grasdoen'. Ze deden het gras dan in een baal (grote linnen zak) en droegen die dan verticaal op hun hoofd huiswaarts. Eens in het voorjaar werden de graslanden bij opbod verhuurd, meestal voor de duur van één jaar, doch de huur kon ook wel stilziggend verder lopen in de tijd. De panden verhuurden zeer vlot, vooral in de oorlogsjaren toen iedereen geiten en konijnen kweekte. Werd er al eens buiten de lijnen gesikkeld dan leidde dit vaak tot fikse twisten tussen de pandhouders onderling. De ene pandhouder verweet dan de andere weleens: "*Ge zult er geen koe van vet maken!*". Het gebruik van de vrijwis was een oud gebruik dat ook reeds jaren voor de oorlog in voege was, want de mensen die bij Remy werkten, waren in bijkomende orde na de werkuren nog bijna allemaal 'keuterboerekes'. Vader Frans Vandegoor (1886-1968) deed de controle bij Remy te Wijgmaal voor Mijnheer Adrien. Hij verhuurde het grasland en plantte nieuwe bomen.⁵⁰

⁴⁶ R. WESTON, *Landbouw in Brabant en Vlaanderen in het midden van de 17e eeuw. Bewerkt door Willy Van Hoof*, Sint-Katelijne-Waver, 2006, p. 47-48.

⁴⁷ G.P. SPEECKAERT, *Malèves. Village du Brabant et de la Hesbaye*, s.l., s.d., p. 52.

⁴⁸ J. SEYMOUR, *Zorg voor het land*, Baarn, 1982, p. 45-47.

⁴⁹ *Interview Roger Penninckx*, Zaventem, 2009.

⁵⁰ *Interview Gust Vandegoor*, Wespelaar, 2007.

12. Twee tegenstrijdige bosbouwopvattingen rond het Zoniënwood in de 18de eeuw en het bosbeheer in Bertem in de 19de eeuw

Het Zoniënwood werd zwaar getroffen door roofbouw. In de 18de eeuw wou men daar verandering inbrengen. Twee opvattingen stonden tegenover elkaar. Luitenant-woudmeester van het Zoniënwood Jean-Charles-Theodore de l'Escaille steunde zich in 1770 op de traditionele methode afgeleid van de natuurlijke dynamiek van het bos. Hij zou een natuurlijke verjonging invoeren en deze aanvullen waar nodig met beplanting van uitgegraven zaailingen.

De tweede methode kwam van de directeur van de herbebossingswerken Zinner. Hij had het park van Brussel vernieuwd. Hij werkte een plan uit waarbij uitgestrekte kaalvlakten methodisch en zeer zorgvuldig werden beplant met jonge beuken, afkomstig uit de kwekerijen. De Raad van Financiën steunde Zinner. Het huidig uitzicht van het Zoniënwood hebben we aan Zinner te danken. Dankzij hem werd de beuk de boomsoort bij uitstek voor herbebossing.⁵¹

Bertem behield zijn gemeentebossen ook onder het Nieuwe Régime. Het ging over 119 bunder bos. In 1802 werden 9 bunder aan de houtkap onderworpen. Iedereen die recht had op hout moest 7 stuivers betalen voor nieuw plantsoen. Wie niet betaalde had geen recht op hout uit de gemeentebossen. In 1803 werden de 11 kapbare bunders gemeentebos in 107 loten gelegd. Elk lot was bestemd voor twee huisgezinnen. De loten werden bij loting verdeeld. In de Nederlandse periode was de helft van de houtkap bestemd voor de Bertemse families, de andere helft werd verkocht ten voordele van de gemeente. In 1914 bepaalde de gemeente dat het volledige schaarhout onder de Bertemse gezinnen moest verdeeld worden, gezien het gebrek aan steenkool in de oorlog.⁵²

13. Kooplui van dieren of het verhaal van de veehandel

Hierin bestond een duidelijke hiërarchie van beneden naar boven:

- A. De varkenskooplieden
 1. De biggenkooplui, die 'kurras' opkochten
 2. De varkenskooplui: de 'verkensteussers'
- B. De veekooplieden
 1. De kalverkooplui: 'meuttesleipers'
 2. De veekooplui: 'koeienteussers'
- C. De paardenkooplui: 'de pèrenteussers'.

De biggenkooplui liepen de hoeves af drie à vier keer per week. Ze kochten de biggetjes en verkochten ze aan groothandelaars. De koop werd afgeslagen met de handpalmen op elkaar. De koper ging met zijn prijs even naar boven, de verkoper daalde even zijn vraagprijs en men kwam tot een compromis. Er werd 'geteust'. De biggen werden in grote ovaalvormige 'kurremanden' afgezet.

De varkenskooplui waren herkenbaar aan hun lange blauwe kiel, hun pet en een paar zware nagelschoenen. Ze kochten op stal.⁵³ Bertem had in 1857 één varkenskooper, in 1887 waren er dat twee.

De veekooplieden vormden meestal een handel met twee. De oude koe werd verjongd door één of twee tanden uit te stoten of door een paar ringen uit de horens te vijlen. Per dracht had de koe een ring. Het jaar dat ze onbevruucht was, kon men afleiden uit de grotere afstand tussen de ringen. Vette beesten werden met een gespan ter plaatse gebracht. Het vlees was schoon. Gedreven beesten werden geslagen en men zag zwarte tekens in het geslachte beest.⁵⁴

In 1846 telde Bertem tien veekooplieden. Dit aantal steeg tot 26 in 1857 en tot 31 in 1887.⁵⁵ De 'teussers' waren een speciale groep. Ze gingen van de ene markt naar de andere om 5 à 10 fr te verdienen. 's Maandags was het beestenmarkt te Leuven, 's dinsdags te Tienen, 's woensdags te Waver en 's zaterdags te Sint-Truiden. 'Fiene Pijp' uit Terbank jaagde de dieren op van Tienen naar Leuven, twee à drie koeien. Ze verdiende daarmee 1 fr. Er waren ook koeien die naar de markt gedreven werden door honden en door drijvers uit Wallonië. Men ging ook naar de veemarkten van Jodoigne, Hannut en zelfs tot in Herve. Naar Herve werden de koeien niet gedreven. Men dreef het vee langs binnenwegen of 'teusserswegen' b.v. de Vilvoordse baan van Leuven naar Vilvoorde langs Erps-Kwerps. In 1921 bestond de gemeenteraad van het teussersdorp Bertem uit negen raadsleden. Twee daarvan waren 'teussers' volgens het verslag 'marchands de

⁵¹ H. VANNOPPEN, De geschiedenis van België voor 1830. Deel 15: De economie in de 18de eeuw, in: *Midden-Brabant*, s.l., lentenummer 2000, p. 4.

⁵² H. VANNOPPEN, *De geschiedenis van Bertem, de parel van de Voervallei*, Bertem, 1978, p. 156, p. 175, p. 268, p. 338 en p. 239-364.

⁵³ J. FRERE, *Volkskunde in Limburg*, s.l., s.d., p. 234.

⁵⁴ *Architecture rurale de Wallonie. Hesbaye brabançonne et Pays de Hannut*, Luik, 1989, p. 55.

⁵⁵ H. VANNOPPEN, *De geschiedenis van Bertem, het teussersdorp bij de romaanse kerk*, Bertem, 1980, p. 50, p. 68 en p. 72.

bétail' nl. Joseph Van Laer voor de 'Liberalen' (fanfare De Vier Heemskinderen) en Jan-Baptist Van Fraechem voor de 'Sissen' (de katholieken of de fanfare De Vrijheidszonen). Op de lijst van de 'Liberalen' stonden ook nog twee andere 'teussers': Jan-Baptist Huenaerts en Antoine Putseys. Op 18 kandidaten waren er vier 'teussers'.⁵⁶

De paardenkooplui waren ook 'lepe vossen'. Paarden boven de vijf jaar kon men niet controleren. Hun gebit was volledig. Men vijlde de hoeves van de oude paarden. Men controleerde de tanden van paarden ouder dan vijf jaar qua lengte en zuiverheid.⁵⁷ Bertem had in 1857 drie paardenkopers.

Op 21 juni 2008 werd op de rotonde aan de Tervuursesteenweg in Bertem het 'Teussersmonument' ingehuldigd, een creatie van Tjerry Verhellen uit Bertem. Wanneer de handelaars de prijs bij de veeverkoop overeenkwamen, maakten zij immers een 'teussend' gebaar, namelijk het afkloppen van de handen bij het bepalen van de prijs. De 'teussende' handen staan op het monument. Ze zijn ook het logo van de gemeente Bertem en in Bertem heeft men het bier 'De Teusser' en zelfs 'Teussersbrood'.

14. Huurkoeien of 'vee op half winst'

In Limburg kende men 'vee op half winst'. Winkeliers, herbergiers en klein renteniers zetten huurkoeien uit bij kleine boeren. Het ging om melkkoeien en om ossen. 3/5 van de verkoop van de os ging naar de houder en 2/5 naar de eigenaar. Voor een melkkoe werd door de houder of de kleine boer maandelijks aan de eigenaar een bepaalde som betaald en dit gedurende de lactatieperiode. Wanneer de koe verkocht werd dan werd de winst verdeeld zoals bij de os.⁵⁸ In Wallonië kende men de huurkoe als 'la vache du pauvre'. Men hield ze voor de melk en de trekkracht. In Erps-Kwerps op het gehucht Balkestraat werden ook huurkoeien uitgezet door Leuvense herbergiers.

Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

Het logo van de gemeente Bertem met de 'teussende' handen, een herinnering aan de veekooplieden of 'teussers'.

⁵⁶ Interview Maria Van Eycken-Ronsmans, Bertem, 1979.

⁵⁷ J. FRERE, o.c., p. 234.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 280-281.

Een Hit uit vroeger Eeuwen: Het Geestelijk Kaartspel¹

Julien De Vuyst

Weinig of geen gezelschapsspelen zijn populairder dan het kaartspel, zowel vroeger als nu. Over de oorsprong geraakt men het nog altijd niet eens: het gaat van Egyptenaren over Chinezen tot Indiërs om Europa te bereiken via Spanje. Zeker is, dat evenals vrijwel al onze moderne spelen ook de speelkaart en het kaartspel in een zover verleden wortelen dat het als het ware onmogelijk is om de juiste oorsprong met zekerheid vast te stellen. In deze context is het echter onomstreden dat het een ongeoorloofd spel is (was) en vooral op verzet stuitte in de wereld van predikanten en andere geestelijkheid.

Het spelen met de kaarten verwijst naar een vroegere activiteit van de jeugd maar het wordt tegenwoordig vooral en bijna uitsluitend door de oudere generatie beoefend. Op wereldlijk vlak had de jeugd niets te verliezen want de inzet gebeurde in natura en beperkte zich tot marbols (knikkers), prentjes van renners of van leden van het koninklijk huis e.d.m. Maar toch! Op geestelijk vlak, en bekeken vanuit een christelijk oogpunt, kon er heel wat mis-

lopen. Maar aangezien de populariteit van het kaartspel, en dus wel bekend bij iedereen, werd het ook wel gebruikt als moraliserend instrument dat de predikers gretig hanteerden om de gelovigen te overtuigen van de noodzaak om de geboden van geloofsbelijdenis te onderhouden.

Toch bleef het kaartspel een 'ongehoorde' bezigheid waartegen alle geestelijkheid zich verzette want 's morgens zich naar de kerk begeven en 's namiddags zich te buiten gaan aan het "vuile en zondige" kaartspel gaf weinig blijk van devotie. Voor sommigen was het zelfs godsonterend en vooral een duivels kwaad. Daarom verspreidde men vlugschriften, spotprenten en satirische teksten om de spelers tot andere gedachten te brengen. Ofschoon het tijdverlies was, de betrokkenen vloekten en lasterden, stoorde niemand zich aan de waarschuwingen want uiteindelijk was het een verslaving die niet te verzadigen was.

Maar zoals men ooit heidense rituelen christianiseerde, gebruikte men ook het kaartspel om de mens tot beter inzicht te brengen. Men bracht alles in verband met het

¹ Alle illustraties bij dit artikel komen uit de collectie van de auteur.

HISTOIRE

*D'un Soldat nommé RICHARD, écrite de Goulloux, en Corse,
au mois d'Août 1807.*

ETant un jour dans l'Eglise de Goulloux, en Corse, avec le reste de la compagnie, pour entendre le Service divin, au lieu de prendre un livre de piété, comme il est d'usage, il tira de sa poche un jeu de cartes, et l'écarta devant lui d'un air aussi sérieux que s'il eut eu un livre d'Eglise. Les Assistants et sur tout le Sergent de la compagnie qui étoit auprès de lui, ne tarda pas à remarquer une singularité aussi frappante. Il lui ordonna de mettre ses cartes dans sa poche en lui représentant le scandale et l'indécence d'une pareille conduite. Richard écouta les remontrances de son Sergent sans lui répondre un seul mot; il lui laissa achever sa morale à son aise, et continua avec le même sérieux de tenir ses yeux attachés sur son jeu de cartes, avec une attitude dévote et contemplative. Le service étant fini, le Sergent ordonna à Richard de le suivre, et il le conduisit chez le Major, auquel il porta plainte contre son soldat, et l'accusa d'avoir causé du scandale dans l'Eglise. Eh bien! dit le Major à Richard, si tu ne peux rien alléguer pour ta justification, attends-toi à être puni sévèrement. Je ne manquerai de bonnes raisons, dit Richard, et si la place que vous occupez aujourd'hui vous est chère, écoutez tout le monde. Je t'écoute, dit le Major, voyons, explique-toi.

J'aurai l'honneur de vous dire que je suis un pauvre diable de Soldat, qui ne reçoit que cinq sous par jour, et vous conviendrez, Monsieur, que cette somme modique n'est pas des plus suffisantes pour la pressante nécessité de la vie. Vous ne devez pas être surpris si je n'ai pas de quoi acheter une bible ni aucun livre de piété. Ce qu'ayant dit, Richard tira de sa poche son jeu de cartes, le présenta au Major, en lui disant: quand je vois un as, je me représente un seul Dieu créateur de toutes choses. Quand je vois un 2 et 3, je me souviens que c'est Dieu le Père, le Fils et le St. Esprit. Un 4 me représente les quatre Evangelistes, St. Mathieu, St. Marc, St. Luc, et St. Jean: le 5 me fait souvenir des cinq Vierges dont les lampes étoient allumées; elles étoient dix, mais les cinq autres se nomment les Vierges folles, elles n'entreront point dans les salles de l'époux, comme vous le savez: quand je vois un 6, je pense que Dieu a créé le monde en six jours: quand je vois un 7, je vois avec plaisir que Dieu se reposa le 7e jour de son ouvrage, et qu'à son imitation nous devons nous y reposer, l'adorer et le prier. Quand je vois un 8, je me représente les huit personnes échappées du déluge; savoir, Noé, sa femme, ses trois fils et leurs femmes. Un 9, me rappelle la guérison du lépreux, quoiqu'ils fussent dix, il n'y en eut qu'un qui vint remercier Jésus de sa guérison. Un 10 me fait penser aux commandement de Dieu.

Quand Richard eût parcouru toutes les basses cartes, il prit un Valet, et l'ayant traité de coquin, de drôle et de maraut, il le mit à l'écart. Ayant pris une Dame du jeu: cette Dame dit-il me fait souvenir de la reine de Saba, qui vint des extrémités de la terre, pour admirer la sagesse de Salomon. Un Roi me dit que je dois adorer un seul Dieu, créateur du ciel et de la terre, aussi bien en Angleterre qu'en Corse et en Irlande, comme partout. Fort bien, dit le Major, quand il eut fini: mais, pourquoi ne me dis-tu rien de ce valet que tu viens de mettre à l'écart? Je vais vous satisfaire de cette carte, mais, dit Richard, si vous me donnez parole de ne vous point fâcher: je te le promets, dit le Major. Le valet, reprit Richard, que j'ai traité de coquin, de drôle et de maraut, est en effet le plus grand coquin que je connoisse: c'est ce Jean-f. de Sergent qui vient m'accuser devant vous. Il me reste trois rois dans la main, qui sont les 3 Mages, et les trois as qui représentent la Myrrhe, l'Or et l'Encens qu'ils offrirent à J. C. à la Crèche.

Le Major charmé de l'esprit de Richard, lui donna cinq louis, en lui disant qu'il étoit le gail- lard le plus plaisant qu'il avoit jamais vu. Il ordonna à ses domestiques de le régaler chez lui, en ajoutant que beaucoup de gens d'esprit qui ont passé leur vie à feuilleter un jeu de cartes, seroient bien embarrassés de trouver un sens aussi ingénieux que celui de ce Soldat en Corse.

kerkelijk gebeuren, derwijze dat de gebruiker tot andere en uiteraard devote gedachten moest leiden. Bovendien zocht de geestelijkheid allerlei manieren om aan de ongeletterde bevolking het evangelie bij te brengen, vooral dan in de vijftiende-zestiende eeuw en zeker later ook nog want de tekst werd tot in de negentiende eeuw door verschillende drukkers op vliegend blad verspreid.

Het lied van het 'Geestelijk Kaartspel' heeft in elke periode enorme populariteit gekend en in zijn oudste vorm spreekt men niet alleen over een soldaat maar ook over een huis-knecht. Dat het om een 'Duits' soldaat gaat, is nog altijd geen stellig bewijs dat men hiermee een Duitser bedoeld heeft. Men dient rekening te houden met de wederzijdse beïnvloeding die kon tot stand gekomen zijn door rondtrekkende lieden.

Er bestaan ook nog heel wat andere voorbeelden op welke manier men de eenvoudige bevolking de christelijke leer en al het gebeuren rond de kerkelijke activiteiten aanleerde.

Aan de hand van een spel kaarten maakte men een vergelijkend verhaal. Het meest bekende is dat van de onbemiddelde soldaat, bezongen in het 'Geestelijk Kaartspel', maar in de oudste vormen is nog geen sprake van een soldaat en vindt men alleen een verklaring van de symbolen. Er bestaan trouwens versies met andere personages als hoofdfiguur. Bovendien was het 'Kaartspel' niet altijd in liedvorm verklaard want er zijn ook aanwijzingen dat het in prozavorm werd verhaald.

Het thema van het kaartspel is zeker te vinden in de geestelijke literatuur. Bekende predikers uit de late middeleeuwen, en ook daarna, maakten regelmatig gebruik van 'stichtende exempelen' om hun sermoenen kracht bij te zetten en nog geloofwaardiger te laten overkomen. Het was een manier om de verbeelding en het gemoed van het volk te treffen en zo de mensen met alle overtuigingskracht de christelijke leer in te prenten en vooral het rechte pad te bewandelen. De verhalen werden via de mondelinge overlevering verder verteld of gezongen want het lied is in alle omstandigheden een overtuigend element geweest in de verspreiding van alle levensthema's. Niet alleen minnezangers of troubadours hielpen mee aan de verspreiding van de goede zeden maar ook de marktzanger plaatste het op zijn repertorium, niet zozeer uit christelijke overtuiging maar het 'Geestelijk Kaartspel' was uitgegroeid tot een ware hit. Zelfs de drukkers van vliegende bladen zagen er financieel voordeel in en namen het lied op in hun genummerde uitgaven.

Het thema van het spel kaarten, dat niet in liedvorm was verspreid, werd ook opgenomen in korte verhalenbundels en week af van het soldatenpersonage. Zo bestaat er een versie in de *Vlaamsche Vertelschat* van Victor De Meyere, waarin sprake is "Van een jongen die zijn catechismus kende". De inhoud vertoont echter heel veel gelijkenis met die van de soldatenhistorie. Het lied was trouwens zoda-

nig populair dat bekende Vlaamse schrijvers het verloop vermeldden in hun werken en het werd opgenomen in tal van bundels 'Volksliederen'.

Talrijke 'heidense' geplogenheden heeft men omgebogen tot christelijke gebruiken om het volk te bekeren. Het kaartspel was in de optiek van de geestelijkheid een 'duivelse uitvinding' en daarom heeft men er daarna een stichtend karakter aan gegeven. Het geestelijk kaartspel is blijkbaar een van de vroegste pogingen om de mensen te overtuigen de leer van Christus na te volgen. Er werden tevens acties ondernomen door vindingrijke pastoors om het kaartspel te benutten voor zijn parochiale zending. Dit vinden we terug in de "*Korte Uytlegginge, van een Sermoen door den Heere Pastor der Prochie van O. op den Feestdag van de HH. Dry Koningen ten jaere ons Heere 1783*".

Deze pastoor van het dorp "O" – alle gissingen zijn mogelijk – stelde zijn preek in het teken van driekoningendag met een uitgebreid verhaal in de stal van Bethlehem. Dit bleek voor deze man een middel te zijn om zijn parochianen op hun gebreken te wijzen die niet erg christelijk van aard waren: "*Naer veele schoone woorden heeft hy in zyn sermoen voords gebragt veele dwaesheyd en onwetendheyd van veele versteende Christenen, ende besonderlyk van de kinderen die meer genegentheyd hebben tot de Kaerten, als te leeren in hun Catechismus, ende Christelyke Leeringe enz., waervan hy verscheyde mael ondervindinge heeft gehad, ende ook gezien kinderen van tien, elf ende twaelf jaeren, die in de Velden, op den Akker, in de Huyzen de zelve heeft bevonden, ende komen in de leeringe, daer als dwaes ende stom staende*".²

Bij de voorbereiding op hun eerste communie wisten ze reeds alles over de verschillende vormen van het spelen met de kaarten maar niets over de katholieke leer: "*Waer op den Pastor heeft geroepen met luyder stemme, nu zien ik wel dat de kinderen beter geleert zyn in de Kaerten als in den Catechismus, ende voorgaende in zyn Sermoen, heeft de kaerten uytgelegd op eene geestelyke manier, afgebeeld in een gezang*":

*LIEDEKEN, op de voorgaende Uytlegginge
Stemme: De marche van Belgrade,
of van Voltaire uyt Geneve*

*Menschen met goede zeden,
Aenhoort dit schoon sermoen,
'T welk een Pastor vol vreden,
Met wysheyd kwam te doen,
Hy die het woord des Heeren
Predikte in publyk,
En alzoo kwam te leeren,
Menigen botteryk,
Tot glorie van den Godt van al,
Hy getrouw zyne schaepen,*

² Stadsarchief Oudenaarde, Verzameling vliegende bladen.

KORTE UYTLEGGINGE

Van een Sermoen gedaen door den Heere Pastor der Prochie van O op den Feestdag van de HH. dry Koningen ten jaere ons Heere 1783.

Het is geschied dat den Heere Pastor van de Prochie van O doende Sermoen, prekende bet Woord Gods, tot weloeren ende zaligheyt der zielen, hun sooren houdende bos dat de HH. dry Koningen gekomen zyn uyt den Oosten, ende komende in den Stal van Betlehem, vindende een kleyn Kindeken gewonden in doekskens, zyn op hun knien gevallen, hebben bet zelve aenbeden, ende geoffert Goud, Wierock ende Myrthe, hier uyt leerende den dag van de veropenbaeringe Christi.

Naer veels schoone woorden heeft in zyn Sermoen voorts gebragt veele dwaesheyd en onwetentheyd van veels versceende Christenen, ende bezonderlyk van de kinderen die meer genegentheyd hebben tot de Kaerten, als te leeren in den Catechismus, ende Christelyke Leeringe enz.; waer van by verscheyde mael ondervindinge heeft gebaad, ende ook gezien kinderen van 10, 11 en 12 jaeren, die in de Velden, op den Akker, in de Huyzen de zelve heeft bevonden, ende komen in de leeringe, daer als dwaes ende stom staende. Zoo heeft den Heere Pastor de kinderen doen vergaderen tot bet leeren van de eerste Communie, de zelve ondervragende heeft laeten vallen een Kaerte uyt zyn mouwe, de zelve heeft doen oprapen van veels botte kinderen, ende hun gevraegt wat Kaerten dat die en die waeren, ende zy hebben de zelve uytgeleyd, ook in wat maniere die gespeeld, geteld, ende gedeeld worden enz. Waer op den Pastor heeft geroepen mei luyder stemme nu zien ik wel dat de kinderen beter geleert zyn in de Kaerten als in den Catechismus, ende voordsgaende in zyn Sermoen, heeft de Kaerten uytgeleyd op eene geestelyke maniere, afgebeeld in een Gezang, als 't volgt.

L I E D E K E N, op de voorgaende Uytlegginge.

STEMME: *De Marche van Belgrado, of van Voltair uyt Geneve.*

Mensch en goede zeden,
Aenhoort dit schoon sermoen,
'T welk een Pastor vol vreden,
Met wysheyd kwam te doen,
Hy die het woord des Heeren
Predikte in publyk,
En alzo kwam te leeren,
Menigen botteryk,
Tot glorie van den Godt van al,
Hy getrouw zyne schaepen,
Dreef naer den weerden schaepen-stal,
Liet hun goed voedzel raepen.
2 Zoo al zyn Prochiaenen,
Leert hy met neerstigheyd,
Kwam hun den weg te baenen,
Al tot de zaligheyd,
Hoe Christus is vol glori',
Met vleesch en bloed present,
Tot zyns lydens memori',
In 't heylig Sacrament,
En Maria reyn onbevlekt,

Die 't Lam Gods kwam te baeren,
Die alle zonden van ons trekt,
Den toevlugt der zondaeren.
3 Eylaes veel dwaete menschen,
Agten het woord Gods niet,
Sy anders niet en wenschen,
Als 't verderf vol verdriet,
Zelfs veel onnoozel kind'ren,
Volgen den kwaeden aerd,
In Christus leer vermind'ren,
En leeren in de kaert,
'T Sy jas, mariagi' of pandour,
Kinders van thien, elf jaeren,
Weten de kaerten op zyn tour,
Wel en pront te verklaeren.
4 Maer in de wet des Heeren,
Zyn veel als dwaes en dom,
Den Cat'chismus te leeren,
Aldaer staen sy als stom,
Weten schier niet te zeggen,
Wat Godt of waer Godt is,

*Dreef naer den weerden schaepen-stal,
Liet hun goed voedzel raepen.*

*Zoo al zyn Prochiaenen,
Leert hy met neerstigheyd
Kwam hun den weg te baenen,
Al tot de zaligheyd,
Hoe Christus is vol glori',
Met vleesch en bloed present,
Tot zyns lydens memori',
In 't heylig Sacrament,
Die 't Lam Gods kwam te baeren,
Die alle zonden van ons trekt,
Den toevlugt der zondaeren.*

*Eylaes veel dwaese menschen,
Agten het woord Gods niet,
Sy anders niet en wenschen,
Als 't verderf vol verdriet,
Zelfs veel onnoozel kind'ren,
Volgen den kwaeden aerd,
In Christus leer vermind'ren,
En leeren in de kaart,
'T Sy jas, mariagi' of pandour,
Kinders van thien, elf jaeren,
Weten de kaarten op zyn tour,
Wel en pront te verklaeren.*

*Maer in de wet des Heeren,
Zyn veel als dwaes en dom,
Den Cat'chismus te leeren,
Aldaer staen zy als stom,
Weten schier niet te zeggen,
Wat Godt of waer Godt is,*

Dit lied is waarschijnlijk gesteund op of ingegeven door de tekst van pater Jozef van de H. Barbara, karmeliet discalif in het Antwerpse klooster van deze orde: "*Het beginsel van Het Geestelijk Kaartspel, met harten troef, of het spel der liefde, is geweest een sermoen hetwelk ik tot Antwerpen heb gepredikt in 't jaar 1661, op de feestdag van de H. Drij Koningen, het geen, zo ik naderhand van velen heb verstaan, zeer veel heeft bevallen*".³

Hij begint trouwens zijn sermoen met een oproep zoals de marktzanger zijn publiek uitnodigde om rond hem te komen staan.

*Liefhebbers van de kaart,
Komt, leert dit kaartspel spelen,
Komt stout en onvervaard,
't En zal u niet vervelen.*

De inhoud van het 'echte' Geestelijk Kaartspel, zoals het tot voor enkele decennia nog mondeling werd overgeleverd, handelt overal over het eigenaardig gedrag van een soldaat wiens povere soldij niet volstond om een kerkboek of bijbel te kopen. De arme, maar snuggere piot, behelpt zich met een spel kaarten om de symboliek van al het sacrale weer te geven. Maar het verhaal verschilt in die zin dat men de naam al eens durft veranderen – aanpassen aan de omstandigheden – naar gelang de streek of het land waar het gezongen werd.

Het verhalend lied kende een internationale uitstraling en in Engeland vereenzelvigd men de devote soldaat als Michael Middleton, die in Glasgow in kwartier lag en in de kerk voor enige ergernis zorgde toen hij zijn spel kaarten te voorschijn haalde i.p.v. zijn bijbel. In deze versie was het de koster, die hem bij de legerleiding aanklaagde en er zijn gedrag moest verduidelijken bij de majoor.

Een andere variante verhaalt over de soldaat Richard, die in augustus 1807 op het eiland Corsica was gekazerneerd. In de kerk van Goulloux gebruikt hij eveneens een spel kaarten om de goddelijke dienst te volgen en wordt hij door zijn sergeant op het matje geroepen om zich bij zijn overste te verantwoorden. Er bestaat ook nog een versie met als titel *Van een jongen die zijn catechismus kende* en elke zondag in de kerk, tijdens de mis, met de kaarten bezig was. In dit verhaal wordt hij bij de pastoor ontboden om uitleg te verschaffen.

Het lied was eeuwenlang zodanig populair dat het een vaste plaats verwierf in het repertorium van de marktzanger en dat verschillende drukkers-uitgevers van vliegende bladen het in hun reeksen van liederen opnamen. Bovendien was het thema ook bekend in Wallonië, maar dan onder de vorm van een vertelling.⁴ Het genoot verspreiding in verschillende Europese landen en vooral J. Bolte heeft er op dit vlak een belangrijke studie aan gewijd.⁵ Deze internationale verspreiding wijst er duidelijk op dat het tot midden de twintigste eeuw de overlevering heeft getrotseerd.

De tekst neemt in sommige versies echter wel eigenaardige wendingen, afhankelijk van het land waar het werd gezongen. In de Vlaamse versie wordt de devote – Duitse – soldaat, na zijn verhaal, door de majoor beloond met enkele penningen maar de Franse grenadier daarentegen wordt eerst met drie maanden cachot bestraft. Daarna wordt hij gelukkig in eer hersteld en zelfs bevorderd tot de graad van onderluitenant als erkenning voor zijn schranderdheid.

Met het uitwerken en het uitdiepen van de vergelijkingen tussen de tweeënvijftig kaarten en de liturgische dienst, de heiligen, de sacramenten en andere devotionele acten wijzen op een grote godsdienstkennis. De symboliek is pertinent weergegeven en de laatste strofe verraadt het moraliserend doel waarmee het lied geschreven is.

³ F. PRINS, *Antwerpiensia*, s.l., 1949 (jg. 20), p. 40-43.

⁴ *Wallonia*, s.l., 1905, p. 53-56.

⁵ *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, s.l., 1901, p. 376-406; 1903, p. 84-88.

Panégyrique de RICHARD. Air de la Ducasse.

D'Un soldat de l'île de Corse,
 Chantons la singularité,
 Le génie et la probité,
 Quoique fils d'un faiseur de broches,
 Ayant enfin un jeu de cartes en main
 Pour livre en Service divin.
 Le Sergent de sa compagnie
 S'est trouvé scandalisé de cette singularité;
 Le reprit avec modestie,
 Disant enfin retire de ta main,
 Ce jeu de cartes, je t'en prie,
 Disant enfin retire de ta main,
 Mais Richard ne lui répond rien.
 D'abord qu'il fût sorti de l'Eglise,
 Il le conduisit chez le Major,
 Et l'accusant d'avoir grand tort,
 De tenir pendant le saint office
 Un jeu de cartes enfin dans ses mains,
 Pendant un si saint exercice,
 Tenant enfin un jeu de cartes en main
 Pendant le service divin.
 Le Major se mit donc à sourire
 De cette singularité, Richard, il dit :
 Tu peux compter d'être puni,
 Pose le dire, allègue donc quelques raisons
 Sur ce que ton Sergent vient de dire,
 Allègue donc quelques bonnes raisons
 Pour t'exempter de prison.
 Mon Major, je suis un pauvre diable
 De soldat qui n'a que cinq sols
 Pour vivre pendant chaque jour;
 Cette somme n'est pas suffisante
 Pour épargner, pour pouvoir acheter
 Une bible ou livre notable,
 Pour épargner, pour pouvoir acheter
 Je me sers du jeu pour prier.
 Mon Major, quand j'aperçois un as,
 Je me représente un seul Dieu
 Créateur de la Terre et des Cieux,
 Le Soleil, la Lune et les autres Astres :
 Un deux, me dit de croire en Jésus-Christ,
 Un trois, à l'Esprit adorable,
 Un deux, me dit de croire en Jésus-Christ,
 Au Père, au fils, au Saint-Esprit.
 Je pense aux quatre Évangélistes,
 Quand un quatre à mes yeux s'apparoît,
 Lesquels nous écrivent de bon droit
 Ce que l'on doit pratiquer et suivre.
 Voyant un cinq, je me rappelle enfin
 Les cinq Vierges remplies de mérite,
 Qui ont entré avec lampes allumées,
 Les cinq folles n'y sont point entrées.
 Voyant un six, je pense qu'en six jours,
 Dieu créa le monde et les cieux,
 Et tout ce qui paroît à nos yeux;
 Et que chacun des astres a son cours.
 Un sept me dit, quand Dieu eut tout fini,
 Qu'il s'est reposé le septième.
 Ce jour aimable est pour nous reposer,
 Le prier aussi l'adorer.

Par un huit, je pense aux huit personnes
 Qui du déluge furent sauvées
 A savoir, le bon père Noé,
 Sa femme, ses trois fils et leurs femmes.
 Dessous mes yeux, un neuf, aux dix Lépreux;
 qui furent guéris et du corps et de l'ame;
 Mais il n'y en eut qu'un d'entr'eux,
 Qui remercia le Fils de Dieu,
 Par un dix, je me représente
 Les dix commandemens de Dieu,
 Lesquels nous seront jugés dessus,
 Aucune ame n'en seroit exempte,
 Il prend, après, de ses mains un valet,
 Ayant expliqué les basses cartes,
 Il prend, après, de ses mains un valet,
 Le traitant de coquin et de drolet.
 Hélas! quand j'aperçois une dame,
 Je pense à la Reine de Saba,
 Qui vient avec pompe et éclat
 Pour enfin admirer la sagesse
 De Salomon avec admiration,
 Des grandes extrémités de la terre,
 De Salomon avec admiration,
 Quelle trouva très-grand, ce dit-on.
 Voyant un Roi, je pense qu'avec gloire,
 Je dois adorer un seul Dieu,
 En Écosse, en Irlande, en tout lieu;
 En France, surtout en Angleterre.
 Ayant fini, le Major lui a dit :
 Explique-moi le six et la thèse
 De ce valet que tu as mis en décret.
 Le traitant de coquin; de drolet.
 Si vous me donnez votre parole,
 De ne vouloir point vous en fâcher;
 Je vais sur l'instant vous l'expliquer;
 Je te promets, dis-nous son rôle,
 C'est de ce Sergent qui ma conduit céans,
 Pour m'accuser de choses frivoles,
 C'est de ce Sergent qui m'a conduit céans,
 Pour m'accuser injustement.
 J'ai trois cent soixante-cinq points de cartes
 Par eux je compte les jours de l'année.
 Et cinquante-deux cartes à jouer,
 Qui sont les cinquante-deux semaines;
 Si bien qu'un jeu me sert en tout lieu,
 D'almanach, de bible et d'étrennes,
 De livre de prière et de piété,
 Et à mon plaisir d'en jouer.
 Tu es le gaillard le plus drôle
 De soldat qu'on ait jamais vu,
 Ajoutant que des gens tant et plus,
 Qui des cartes ayant fait leur École
 En vérité seroient embarrassés
 D'en donner un sens qui fut si drôle.
 Le Major lui a mis cinq louis
 Dans la main voyant son génie pour certain.

De l'Imprimerie rue St. Gilles, n.º 331.

Als een oproep tot meditatie werd het veelstrofig lied op vele plaatsen zelfs heel lang mondeling overgeleverd. Dit leidde onvermijdelijk tot kleine nuances maar is tevens een bewijs van een bijna ongeëvenaarde verspreiding en algemene bekendheid bij het eenvoudige volk.

De versie uitgegeven te Leper, bij Lambin-Verwaerde, draagt het nummer 12 van de reeks vliegende bladen en is geïllustreerd met een klaver-negen. De leperse drukker heeft het gepubliceerd rond 1850 en draagt als titel *Christelyk en Stichtbaer Liedeken van het Kaerte-Spel* en als 'stemme' voegt hij er aan toe "Moet ik hier nog lang op schildwacht staen?". In deze versie telt het lied veertien strofen van elf versregels, met uitzondering van de laatste strofe met slechts tien versregels. Het nummer 80 van de reeks vliegende bladen uitgegeven bij I.C. Van Paemel in Gent is getiteld *Christelyk Liedeken van het Kaerte-Spel, Of den uytleeg tot het natuerlyk Piquet-Spel*. Deze drukker geeft dezelfde zangwijze aan als Lambin-Verwaerde. Deze versie telt echter maar twaalf strofen doch telkens van twaalf versregels en zonder illustratie. Op hetzelfde liedblad staan trouwens nog het *Lied van de veranderlyke Liefde* en *Den blyden Minnaer*.

Wij konden nog een van de versies op geluidsband vastleggen in 1963, dank zij het zangtalent van de toen 85-jarige Irma Coppens van Mere. Alhoewel ze haar leven doorbracht in het land van Aalst, vertoont het lied meer gelijkenis met de versie uitgegeven bij Van Paemel dan deze van de Aalsterse drukker Henri Van den Broeck-Jacobs. Opvallend is dat dergelijke volksmensen telkens de verkorte titel *Het Geestelijk Kaartspel* aangeven terwijl de drukker er een paar adjectieven aan toevoegt.

Zoals menig ander lied uit die periode vindt het 'Geestelijk Kaartspel' ook zijn oorsprong in de geestelijke literatuur. De vergelijkingen met godsdienstige thema's verwijzen ontgensprekelijk naar een ongebreidelde devotie. Dit is geen alleenstaand feit want predikers uit de zestiende en zeventiende eeuw maakten veelvuldig gebruik van dergelijke stichtende liederen, vooral bedoeld als moraliserende levensbeschouwing. Deze liederen waren, meer nog dan een sermoen, een middel om de deugdelijke meditatie te bevorderen. Het was een afdoende manier om het volksgemoed te treffen, eenvoudig en bevattelijk om hun inzicht in het godsdienstig leven verstaanbaar te maken bij de al even eenvoudige volksmens.

Het lied op zich is zeer melodisch ondanks het recitatief karakter bij de aanvang. Naar het voorbeeld van talloze West-Europese volksliederen is de melodie eenvoudig gebouwd op de klassieke harmonische basis van I-IV-V, zonder modulatie naar een neventoon. De vertellende inhoud van het lied is oorzaak dat het, ritmisch beschouwd, totaal aan de uitvoerder overgelaten wordt om zich nuances te veroorloven. Dit brengt uiteraard moeilijkheden mee bij het optekenen uit de volksmond aangezien de zanger rusten, orgelpunten en tempoveranderingen naar eigen goeddunken gebruikt. De melodie van het lied, dat wij optekenden, bestrijkt daarenboven juist een volledig

octaaf. Het is dus niet ongewoon dat bij de verschillende zegspersonen tekstverschillen merkbaar zijn maar eveneens melodische zijsprongetjes. Doch dit is andermaal een bewijs van ongekeende populariteit dat het lied eeuwenlang heeft genoten. Het was dus werkelijk een 'hit' van zijn tijd, meer nog, het was bijna tijdloos.

Hier volgt dan de variante opgetekend bij Irma Coppens.

Het Geestelijk Kaartspel

*Een Duitse soldaat heel sterk en kloek
Kwam in de kerk zonder verduiken,
In plaats van ene kerkeboek,
Een gans spel kaarten te gebruiken,
Hetgeen kwam te mishagen
Aan d'overheden want,
Men zag hem overdragen,
Van zijn sergeant aan zijn majoor,
De soldaat wierd geroepen,
Men sprak hem aan,
Men sprak hem aan,
Over zijn vreemd en stout bestaan.*

*De soldaat sprak: mijnheer:majoor,
Mijnheer majoor let op mijn woorden,
Gij weet dat een arme soldaat
Die maar per dag trekt negen oorden,
Die net en pront wil lopen
Met het geld van zijn pre,
Geen kerkeboek kan kopen,
Ik draag mijn kaarten mee;
De majoor sprak meteen:
Zeg mij met spoed (2x)
Wat ge in de kerk met die kaarten doet.*

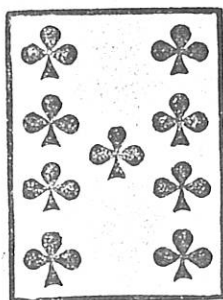
*De soldaat ziende hem in nood,
Lei de kaarten op tafel open,
Hij heeft de kaarten klein en groot
Met veel aandacht eens overlopen,
Als hij wat had gekeken,
Dan sprak hij: Heer majoor,
De kaarten met één teken
Die stellen mij vast voor,
Dat er is één God, één doopsel en één kerke,
Eén Rooms geloof (2x)
Dat maakt mij voor de dwaling doof.*

*De kaarten twee mij voorbereidt,
Dat God de Zoon heeft twee naturen,
't Is de Heilige Drieuldigheid
Die wij in de kaarten drij bespeuren,
De vier, ja zonder twisten,
Komen mij klaar naar wens
De vier Evangelisten,
De uitersten des mens,
De dood, 't oordeel, d'hel en d'hemelse glorie*

Christelyk en Stichtbaer Liedeken

VAN HET

KAERTE-SPEL.

STEMME: — *Moet ik hier nog lang op Schildwacht staan?*

Schoon het natuurlyk Kaerte-spel,
Veel Kaerte-speelders brengt in dolen,
Doch leert men in de Kaerte zoo wel,
Als in de Christelyke scholen,
Dat leert men noch in dit nut werk,
Voor die 't begrypen kon:
Eens was een Soldaet in de Kerk,
Met geheel zyn bataillon,
In plaets van in een Kerke-boek te lezen,
Een Kaerte-spel trok nit zynen zak,
G'heel heusch en godvrugtig van wezen.

Zoo dat zynen Sergeant hem zag,
Met een Kaerte-spel in zyn handen,
Zeyd hem in 't stil zonder beslag,
Faey, gy doet aen den Godsdienst schande,
Doet dat Kaerte-spel straks van kant,
Of verwacht uwe straf,
Den Soldaet aen zynen Sergeant,
Geen tael of antwoord gaf.
Hy bleef ootmoedig zyn Kaert bemerken,
Van hoog tot leeg den Soldaet zweeg,
Den uytleg van zyn goede werken.

Als de Misse g'heel was gedaan,
Den Sergeant den Soldaet afgwate,
Deed hem straks by den Major gaen,
Aen wie den Sergeant deed zyne klagte,
Dat den Soldaet uyt schimp en spot,
Veel schandael had gedaan,
In de Misse of dienst van God,
Met de Kaerte te verslaen,
Den Major aen den Soldaet spytig zeyde:
Dat hy ras eene straf zou ontfuën,
Zoo hy d'oorzaak niet wel uytleyde.

Den Soldaet zeyd: Major vergeeft,
Een braef Soldaet van onze staeten,
Die maer negen oortjens heeft,
Heeft niet te veel om pataeten,
Om wissel, poeder en pommaed,
Kersroet en ander vet,
En een braef trouwen Soldaet,
Is altyd geërne net,
De g oortjens daegs niet 't hoog oploopen,
Als eerlyk man, een Soldaet kan,
Met 't overschot geen Kerk-boek koopen.

Hy trok een Kaerte-spel uyt zyn zak,
Heeft den Major een Aes gegeven,
Aen wie hy ootmoedig sprak,
Major hoort wat ik heb misdreven,
Een Aes, zeyd hy: my kennis geeft,
Dat er eenen God is,
Die alles geschapen heeft,
Dat geloof ik in gewis,

Een waere wet een Doopsel geloove,
Het welk ons leyd ter zaligheyd,
Geen mensch kan my daer in verdooven.

Op de *Twee* merk ik zinneryk,
Dat Jesus-Christus heeft twee naturen,
D'een goddelyk d'ander menschelyk,
Gelyk men leerd in de Schrifteure,
De *Dry* brengt myn gedachten tot
D'heylyge Dryvuldigheyd,
Dry persoonen maer enen God,
Door het geloof vrebreyd,
Op de *Vier* denk ik vier Evangelisten,
Vier uytterste van den mensch geen man,
Kan ny die waerheden afgwisten.

De *Vyf* doet myn gedachten,
Op Christus vyf bloedige wonden,
Die hy heeft aen het kruys ontfuën,
Tot afwasschinge van onze zonden,
De *Zes* geeft my indachtentis,
Dat God Hemel en Aerd',
Met al wat dat er in is,
Schepte op zes dagen klaer.
De *Zeven* doet myne geesten verlusten,
En brengt my tot gedacht dat God,
Den zevensten dag wilde rusten.

Ik print op d'*Achte* in myn gemoed,
Hoe de acht Regtveêrdige Menschen,
In de Deluvie of Zondvloed,
Zyn verlost door Gods magt en wenschen,
Te weten: Noë en zyn Vrouw,
Zyn dry Zoons en hun Wyfs,
Op een Arke of hoog vaert-gebouw,
Tot een duy' bragt olyfs,
Op de *Negen* vat ik de genezinge,
Dat van de tien Melaetsche liën,
Maer deed zyn dankzegginge.

Op de *Tiene*, verbeeld ik my,
Dat Moyses eerst de tien geboden,
Outfing op den berg Sinai,
Van den Heere God aller Goden,
Dan stak hy den *Klaever Zot* weg,
En schold hem schurk, verraer!
En hy deed een klaeren uytleg
Van d'ander dry te gaer,
Annas, Cayphas en Pilatus waeren,
Die Jesus zocht, vreed en verwoed,
Hebben gehandeld als Barbaeren.

Ik denk als ik de *Vrouwen* zien,
Op de Sabassche Koninginne,
Die Salomon ging hulpe biën,
Met haer gevolg of gezellinne,
Op de *vier Heeren* ik aenmerk,

En drukke vast in my,
Het eenig goddelyk werk,
De geboorte Christy,
En de dry koningen komend oster
Om met ootmoed, 't kind Ja
Te aenbidden en te vertroost

Op de *Klaevers*, merk ik als,
Waer aen Christus stierf vonden
Op de *Pykens*, hoe 't Joodsch
Met een pyk Jesus zyde wonden
Op d'*Hertens* hoe dat Christus
Heylyge kerk bemind,
In weêrwil van het ziels fenyn
Ik in de *Koekens* vind:
Dat d'Heylyge Kerk de vier wonden
Tot haer toeroept en verzoekt
Noyt in Gods liefde niet t'ontfouwen

Als ik geheel de Kaerte tel,
Ik vinde twee-en-vyftig blaets,
Dus vind ik 't Piquet Kaerte-spel.
Twee-en-vyftig weken alle jaer
Op de dry honderd zestig-en-
Zes teekens op de blaers,
Leer ik naer Gregorius kenn',
Al de dagen des jaers,
Dus dient de Kaerte my voor een Se
En almanak ja allen dag,
En Kerke-boek als 't mag gebeur

Den major vraegde waerom de
Hy den *Klaeveren Zot* wegleyde
En hem zoo spytig bevloekt had,
Den Soldaet hem erbediedig zeyde
Den *Klaaver Zot* is myn Sergeant
Die merk ik voor Judas,
Hy leverde my in uw hand,
Hy myn verraeder was,
Gelyk Judas heeft Onzen Heer v
Deed hy met my, Major, zegt v
Ben ik pligtig aen Kerk-misdade

Neen: zey den Major, 'k heb v
Van uw godvrugtige uytlegginge,
Bravo, Soldaet, blyft zoo voortg
Schonk hem eenige drink-pen
En ging erbediedig weg.
Dus Christenen leent uw gehoor,
Aen den wyzen uytleg,
Gy Knerte-speelders leert ook d
Dit Kaerte-spel, speeld regt en
Tot in het eeuwig leven. Amen

EYNDE.

Waardoor ik peis (2x)
Op de langdurige eeuwige reis.

De kaart vijf die toont mij meer,
Dat zijn de vijf bloedige wonden,
Die Jezus, onze goede Heer
Eens heeft ontvangen voor onz' zonden,
De zes naar behagen,
Mij klaar te kennen geeft,
Hoe dat hij op zes dagen,
Alles geschapen heeft:
De hemel, aard' en zee,
De zon, de maan, de sterren,
De mens voorwaar (2x)
Met alles wat er is op aard.

Zo ik de waarheid zeggen mag,
Als ik aanschouw de kaart zeven,
Dan denk ik op de zevende dag,
De zondag ons van God gegeven,
Tot rust om hem te dienen,
Maar als ik d'acht aanschouw
Dan valt mij in mijn zinnen,
De ark en het gebouw
Waar in dan Noë trad met zonen en vrouwen,
't Getal van acht (2x)
In de zondvloed onversmacht.

De negen brengt mij in de pijn,
Dat zijn de negen vreemde zonden,
Van tien melaatsen dat er zijn,
Ook tot negen ondankbaar vonden;
De tien stelt mij voor ogen,
De tien geboden, de tien geboden straf,
Die 't heilig schrift kwam tonen
Die God aan Mozes gaf,
Dan denk ik nog daarbij
Op de tien schrikbare plagen (2x)
Die God eerst zond eer Farao in de zee verslond.

En de vier zotten in het spel,
Tonen mij voor, de lasteraren,
Die schier als duivels in de hel
Rond onzen zaligmaker waren,
Wanneer hij wierd gevangen,
De vier vrouwen gekend,
Tonen mij naar verlangen,
Hoe ieder element: water, lucht, vuur en wind,
Mij houden in het leven,
't Geen ik beken (2x)
En mijne schepper dankbaar ben.

De vier heren en d'azen schoon,
Tonen mijn 't heilig kruis verheven,
Waar aan Christus, Gods enige zoon,
Zijn leven kwam ten beste geven,

Het kruis dat heeft vier hoeken,
Daarvoor schrikt het hels gespuis,
De klavers door te zoeken,
Daar vindt men weer het kruis,
Als ik de pijkens zie,
Dan denk ik op de lanse (2x)
Waarmee gewis, Jezus' zijde doorstoken is.

In het bezien van d'hertekaart,
Beschouwt men Jezus' vlamdend herte,
Die zijne kerk bemint, bewaart,
Zal zijn getroost in dank en smerte,
De koekers waren gepereld,
Beschouw ik in 't gemoed,
Hoe Jezus voor de wereld,
Vergoten heeft zijn bloed,
Voor onze zielebaat,
Om te wassen van zonden
Om ons gelijk (2x)
Te brengen in zijn vaderrijk.

De kaarten van geheel het spel,
Tot tweeënvijftig wel bekeken,
Er zijn in 't jaar, bevat eens wel,
Juist tweeënvijftig weken,
'k Kan twaalf kaarten tellen
Beschilderd grof en fijn,
Dat kan mij vorenstellen,
Dat er in 't heel jaar zijn,
Twaalf maand te saam
Zo kan deez' kaart mij dienen (2x)
Voor almanak, voor bijbel en kerkboek in 't zak.

De majoor zegde, heel voldaan:
Zo een kaartspel moet men bekronen,
Hij liet den soldaat hene gaan,
En kwam hem altijd liefde tonen,
Al wie 't kaartspel eren,
Volgt dezen soldaat na
Wil ware deugden leren,
Laat het boos leven daar,
Dit geestelijk kaartspel leert ons mediteren,

Bij wijl en tijd (2x)
Hetgeen ons dient ter zaligheid.

Dit lied is geen alleenstaand feit in het stichtelijke godsdienstproces dat eeuwenlang gehanteerd werd door de geestelijkheid. Een bewijs hiervan zijn de liederen die door de reeds genoemde drukkers op vliegende bladen werden verspreid. Zo waarschuwt men voor de 'Antichrist' in *Het Laatste Oordeel, alwaer Christis de laetste sententie zal uyt spreken tot straffe der kwaed en Loon der Goed* (Uitgave Lambin-Verwaerde te Leper, nr. 13). Onder het nr. 26 drukt hij *Het Lyden en Passie van Ons-Heere Jesus-Christus*. Het nr. 34 met als 'Stemme: Van het Kaertespel'

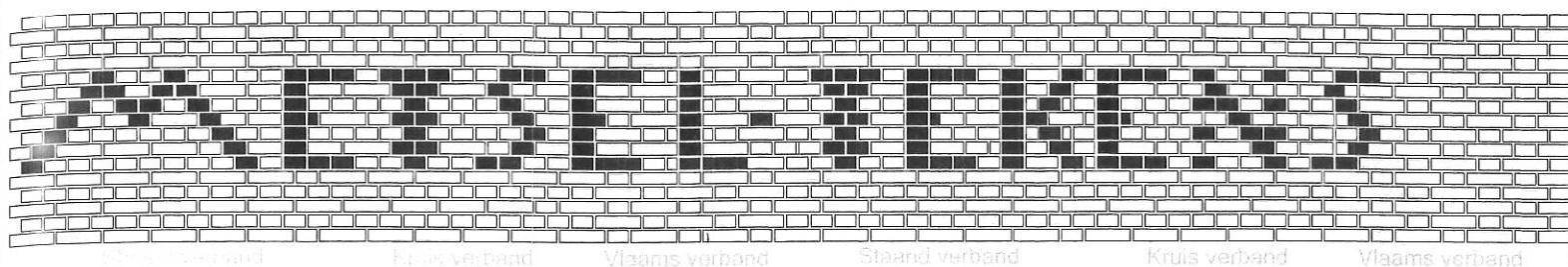
Het geestelijk kaartspel

is gewijd aan *De Uytleg van den Onzen Vader*, wat men ook terugvindt bij de Gentse drukker L. van Paemel onder het nr. 77. Het lied van *Het Geestelyk Uerslag* krijgt bij Lambin-Verwaerde het nr. 74, bij van Paemel het nr. 20 en is ook gepubliceerd door de Antwerpse drukker J. Thys met het nr. 10. Zo worden nog tal van liederen gemaakt en verspreid in verband met godsdienstige thema's om de gelovige zielen in de Christelijke leer te onderwijzen en iedereen aan te sporen te leven naar de leer van de Heilige Kerk. Dit doen ze met o.a. een *Liedeken op de*

XV Mysterien van den Heyligen Roozen-Krans van de Allerheyligste Moeder Gods Maria (Lambin-Verwaerde, nr. 56; van Paemel, nr. 54) en *Liedeken van de lange Passie Ons Heere-Jesu-Christie* (Lambin-Verwaerde, nr. 51 en van Paemel nr. 41).

Julien De Vuyst
Ommegangstraat 81
9420 Mere

Metseltekens. Van decoratie naar symbool en terug¹

Marc Robben

Dit artikel zoekt naar de oorsprong en het hoe en waarom van metseltekens. Wat zijn metseltekens? Het zijn decoratieve motieven, teken-figuren die in metselwerk werden aangebracht door gebruik te maken van baksteenkoppen van een afwijkende kleur. De grootte varieerde van enkele tientallen cm tot gevelvullende motieven. Het fenomeen kwam erg frequent voor vanaf de opkomst van baksteen in gans noordwestelijk Europa in de late middeleeuwen (13-14de eeuw) en duurde met wat lokale verschillen tot de 18de eeuw.

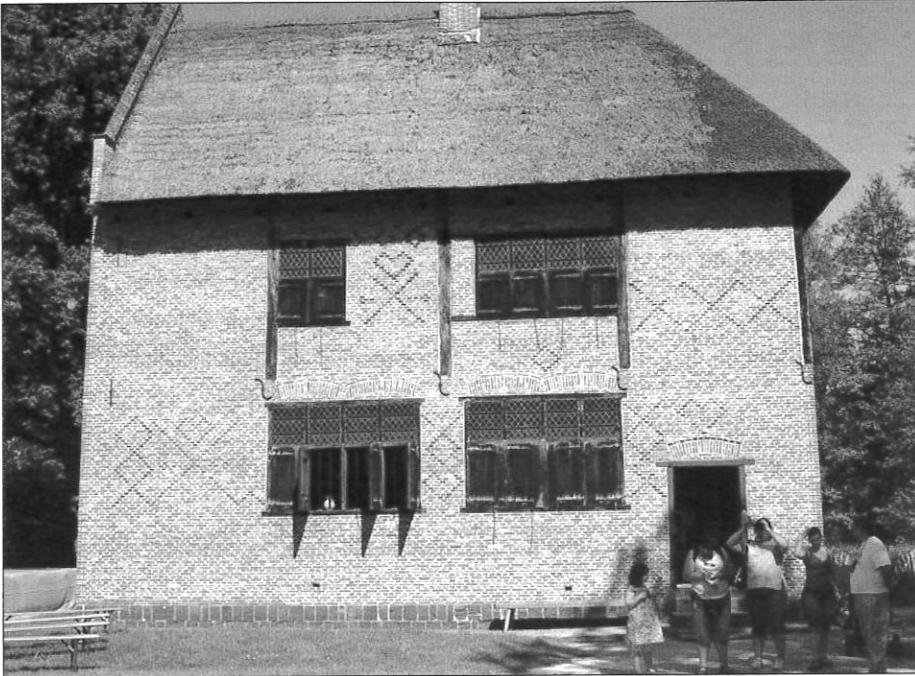
In een eerste deel wordt gestart met een analyse van de middeleeuwse baksteenrevival en de menselijke historische context. Een eerste opsplitsing van de tekens in

twee stromingen (de gevel- of vlakvullende tekens en anderzijds de geïsoleerde tekens) wordt in detail bekeken. Er wordt afgerond met een eerste algemene analyse. Het tweede deel van dit artikel² zal dieper ingaan op de betekenis van de metseltekens.

¹ Alle illustraties bij dit artikel komen, tenzij anders vermeld, uit de collectie van de auteur. Ter aanvulling en illustratie van deze tekst kan je de hele fotoverzameling aan tekens bekijken en verder quasi ieder gebouw waarnaar wordt verwezen op Picasaweb: <http://picasaweb.google.com/fietsen02>. Hier kan je bladeren door verschillende albums die een beeld geven van de teruggevonden metseltekens in de verschillende landen of streken.

² Dit deel van het artikel zal verschijnen in een volgend nummer van *Ons Heem. Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen*.

1. INLEIDING

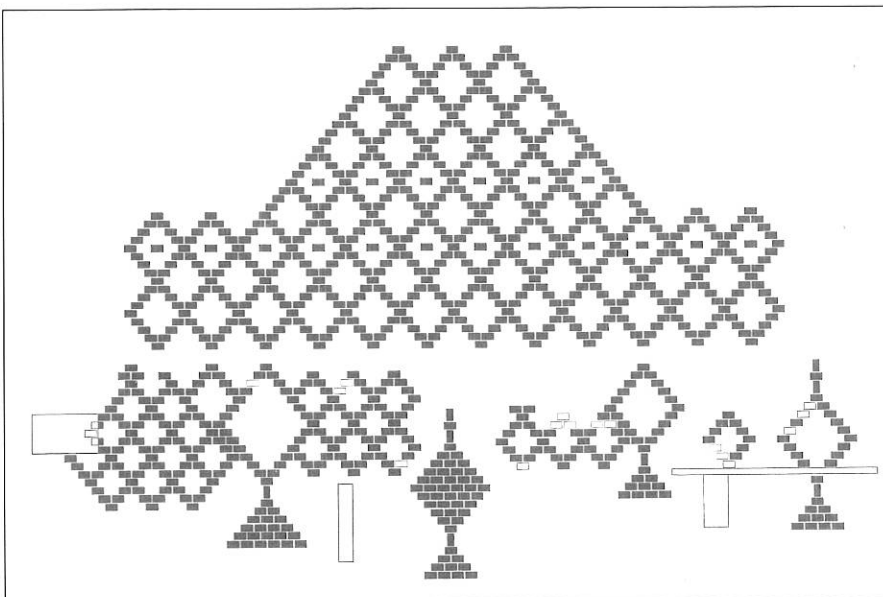
Bokrijk, Hooghuis

Het 'Hooghuis' uit Hulst-Tessenderlo, 16de eeuw, werd heropgebouwd in Bokrijk. Het is een gebouw met status, uitzonderlijk voor de Kempen met verdieping en rijkelijk versierd met metsel(aars)tekens. De hier voorkomende tekens vormen zowat het basispakket van metseltekens die door metselaars werden aangebracht op kerken, abdijen, kastelen, hoeves van de 13de tot de 17de eeuw... Doorheen de geschiedenis blijven de tekens een magische uitstraling behouden en een zweem van geheimzinnigheid blijft hangen rond de vraag naar de betekenis en het waarom? Is het louter decoratief bedoeld of wilde men toch een boodschap meegeven? Gelijkaardige figuren verschillen vaak in uitzicht en grootte en worden dan weer gecombineerd met andere tekens, wat de magie er rond enkel doet aanzwengelen.

De datering ervan is soms eenvoudig, soms onbegonnen werk, gezien de uitvoering van het bouwwerk tientallen jaren aansleepte, met nadien aanpassingen en verbouwingen, restauraties enz.

In de literatuur werd vaak de vraag gesteld naar de opdrachtgever. Voor zover de opdracht van hogerhand zou komen, lijkt het gebruik van de benaming *metseltekens* meer voor de hand liggend. Wanneer je de metselaar ziet als initiatiefnemer komt de benaming *metselaarsteken* helemaal tot zijn recht. Vanuit de overtuiging dat de metselaar een belangrijke rol speelt in het verhaal worden navolgend beiden door elkaar gebruikt.

De analyse van een metselaarsteken vertrekt van het besef dat er twee mogelijkheden bestaan. Ofwel ging het

Stevoort, Cannaertshoeve

louter om een decoratieve inkleuring. Ofwel ging het om een symbool. De voorstelling was bedoeld om de aandacht te trekken, maar mogelijk ging het eigenlijk om de transcendente betekenis. Zoeken naar betekenissen is echter enkel zinvol als die er effectief zijn!

De oudst gekende metseltekens komen waarschijnlijk voor in Polen en Oost-Duitsland. Nadien worden ze terug gevonden over gans Noord-West-Europa³ grosso modo vanaf de Seine (met enkele meer zuidelijke uitlopers zoals de departementen Allier, Cher en Indre), over Noord-Frankrijk, Zuid-Engeland, België, Noordrijn-Westfalen, Nederland tot Denemarken. Het fenomeen ontstaat samen met de explosie van de middeleeuwse (centraal-Europese) baksteenarchitectuur. Het voorkomen van metseltekens lijkt frequenter in armere streken waar veelal het gebruik van baksteen als hoofdmateriaal nadrukkelijker aanwezig is (Kempfen, Thiérache, West-Vlaanderen, Essex).

De ruimtelijke spreiding van een vergelijkbaar tekenarsenaal toont aan dat de tekens in het Ancien Regime vrij algemeen waren gekend. Zij kwamen voor in een behoorlijk groot percentage van oude gebouwen. De frequentie en de evolutie hierin blijft echter moeilijk om aan te tonen, gezien het relatief beperkte restant aan oude metselwerkgebouwen, een aantal dat bovendien erg verkleint met de ouderdom.

Waar er meer natuursteen is verwerkt in raamomlijstingen, gevelbanden of hoekkettingen en dus minder grote metselwerkvlakken voorkomen, zijn de tekens eerder zeldzaam. Ook een toenemend gebruik van gevelpleisterwerk vanaf de renaissance maakt dat er soms geen tekens (meer) zichtbaar zijn, als er al aanwezig waren.

In een aantal Limburgse kerken zijn kleine natuursteen elementen mee verwerkt. Het gaat dan onder andere om eenvoudige kruisvormen. Bij een duidelijke combinatie met een metselteken als op de kerktorens van Houthalen en Peer, St-Huibrechts-Lille en Tegelen (Nederlands Limburg) hebben de natuursteen kruisen meegespeeld in de compositie van een metseltekengeheel.

Buiten de tekens in baksteenmetselwerk komen vergelijkbare tekens soms ook voor in dakbedekkingen. Maar ook als kleine tekens⁴ op gevelankers (of in de vormgeving van de ankers zelf), in smeedwerk, in bovenlichten, stoffen, op hout (koekenplanken, kisten, melkrekken) en zelfs geschilderd.

Over het onderwerp zijn tot op heden geen oude geschriften teruggevonden die het wat en waarom kunnen bevestigen. Het blijft dan ook gissen naar ontstaansgronden,

beweegredenen en betekenissen.

Er zal worden gepoogd aan te tonen dat de metseltekens in te delen zijn in twee stromingen: de gevel- of vlakvullende motieven enerzijds en de afzonderlijke tekens anderzijds. In deze tweede stroming kan men drie generaties onderscheiden. De eerste generatie tekens heeft een mythisch bezwerend-beschermende betekenis. Vanaf de 16de eeuw (en nog meer uitgesproken in de 17de eeuw) ontstaat de tweede generatie, die meer mededelend is en getrokken wordt door nieuwe tekenmotieven zoals de hartvorm, het ruitkruis, jaartallen en letters. In de loop van de 18de eeuw ontwikkelt zich de derde generatie, die louter esthetische composities maakt met de vroegere tekens of ze gewoon herneemt, maar waarbij de voeling met de eerdere betekenis verder verloren gaat.

Het onderzoek is gestart met de analyse van een aantal teruggevonden tekens in de eigen omgeving: de grenszone van het oude graafschap Brabant en het Prinsbisdom Luik, zijnde de huidige Belgische provincies Limburg, Antwerpen en Vlaams Brabant – ten oosten van de lijn Leuven-Antwerpen. Verder werden tekens verzameld in de Franse Thiérachestreek (centraal in Noord Frankrijk, departement Aisne, rond Vervins), aangevuld met een aantal Nederlandse tekens zoals o.a. verzameld door H.M. Strijbos⁵ en Ben Veldstra⁶. Deze verzameling werd verder aangevuld met tekens uit Polen, Oost-Duitsland, Zuid-Oost-Engeland en Frankrijk, verzameld via internet. Het gaat ondertussen om ca. 2000 tekens op bijna 400 gebouwen.

Vertrekpunt van dit artikel is een analyse van de middeleeuwse baksteenrevival en de menselijke historische context. Mits toetsing aan gekende publicaties en inventarisaties, en vertrekkend van de chronologie in de toepassing, vat dit artikel een persoonlijke interpretatie samen. De aangehaalde bevindingen en diagnoses lijken mij meer dan verdedigbaar, tot het tegendeel wordt aangetoond.

³ W. JOHNSON, Metselaarstekens op de St-Lambertuskerk te Ekeren, in : *Jaarboek 1 Heemkring Ekeren*, s.l., 1983, p. 121.

⁴ W. JOHNSON, Metselaarstekens op laat-gotische parochiekerken in het noorden van de provincie Antwerpen, in : *Jaarboek 21 Heemkring Ekeren*, s.l., 2003.

⁵ H.H.M. STRIJBOS, Metseltekens, in : *Restauratievademecum, Praktijkboek instandhouding Monumenten*, s.l., s.d., RV-blad 01-1 tot 18.

⁶ BEN VELDSTRA, *Zoetermeer*, <http://www.bovenlichten.net/>

2. DE LAAT-MIDDELEEUWSE BAKSTEENREVIVAL

2.1. BAKSTEEN IN ZIJN HISTORISCH KADER

Momenteel zijn er nog heel wat onopgeloste vragen omtrent de middeleeuwse baksteenproductie en verwerking. Naar voor geschoven hypothesen spreken elkaar soms tegen. Maar er is nog nooit zoveel research naar gedaan als de laatste decennia, zodat stilaan een gefundeerde onderbouwing tot stand kan komen.

Baksteen werd uitgevonden rond 3500 voor Christus. Het gebruik ervan in onze regionen werd geïntroduceerd door de Romeinen. Wanneer deze verdreven werden door de Germanen verdween met hen ook het baksteengebruik. Tot 1200 worden wel enkele gebouwen opgetrokken met gerecupereerde bakstenen maar het aantal nieuwe baksteengebouwen in gans West-Europa kan op één hand worden geteld. De knowhow⁷ bleef allicht wel ter plaatse maar werd enkel toegepast voor het bakken van dakpannen en vloertegels. Aarden pottenwerk werd ook gefabriceerd, maar vergt toch wel andere ovens en technieken. In andere regio's als Italië en het Islamitische Spanje, Noord-Afrika, het Midden-Oosten, en in Azië kende het baksteengebruik wel een doorlopend succes waarvan nu nog heel wat gebouwen getuigen. In Italië was vooral de Po-vlakte met Milaan en Bologna het grote baksteencentrum met eigen bouwkundige versieringen (vooral dakranden). In de Islamitische invloedssfeer ging het vooral om moskeeën, paleizen en graftombes. Bij deze gebouwen valt op dat steeds bijzondere aandacht wordt geschonken aan detail en diverse wijzen van decoratie.

Ten gevolge van de kruistochten (1095-1271) en het toenemende internationale handelsverkeer ontstonden er intensieve contacten tussen West-Europa en de Islamitische wereld. De Hanze en andere vormen van handelsgilden, internationale samenwerkingsverbanden van handelaars, speelden hierbij een belangrijke rol. De voornaamste hierin, de Duitse Hanze, was actief van Londen tot Novgorod (Rusland). Ook het aantal bedevaarten nam spectaculair toe. Kortom: het gesloten karakter van de vroege middeleeuwen werd open getrokken. Men ging nieuwe dingen ontdekken bij andere culturen...

De periode werd in de literatuur als volgt samengevat: *"Circa 1150 bereikte men een nieuwe mijlpaal, het adolescentie Europa kwam in een volgende fase terecht. De agrarische maatschappij ruimde plaats voor het leven in de stad, de feodaliteit werd vervangen door centralisatie van de politieke macht, Cluny door de kerk, de monniken door de geestelijkheid, de romaanse kunst door de gotiek.*

*Europa bereidde zich voor op een kentering: de mensen namen hun eigen lot in handen, wellicht in het kader van het christendom*⁸.

In de tweede helft van de 12de eeuw is er een plotse terugkomst⁹ van het baksteengebruik in Denemarken en Noord-Duitsland met een eeuw later een snelle verspreiding over gans West-Europa. Misschien praten we beter niet over een 'terugkomst'. Het aantal oudere bakstenen gebouwen was inderdaad erg beperkt en baksteen werd vooral als een secundair materiaal bekeken. Ook bij de Romeinen waren veel gebouwen bepleisterd of bekleed met natuursteen. Maar opeens bleek baksteen wel een geschikt materiaal te zijn voor mooie en nieuwe architectuur, en een betaalbare oplossing voor de explosieve vraag.

In Oost-Duitsland, Denemarken en Polen investeerden gezagsdragers (via Italiaanse invloeden?) plots meer in dit secundair materiaal en lieten de eerste grote baksteengebouwen oprichten: de kathedraal van Ratzeburg, kathedraal van Roskilde (midden 12de eeuw), St-Bendtskerk in Ringsted (midden 12de eeuw).

Vanaf 1230 deed zich in West-Europa een explosie voor van abdijen en kloosterordes met nood aan gebouwen. De Cisterciënzers speelden hierin een belangrijke rol: reeds in 1240 bouwden zij de abdij 'Ter Duinen' als voorloper. *"Baksteen werd ervaren als een gepast nederig materiaal voor de vroomheid van een religieuze orde. Alle bouwprojecten moesten worden geratificeerd door de hoofdzetel die het gebruik van baksteen en gelijkvormigheid van stijl aanmoedigde. Wanneer baksteen bewees dat het een gevoel van vroomheid en armoede kon combineren met virtuositeit en rijkdom werd het spoedig ook overgenomen door heren en steden*¹⁰. Maar allicht waren de abdijen en kloosterordes eerder de vragende partij naar stenen gebouwen dan de partij die directief optrad naar stijl en bouwmethodieken.

Ook ordes als de Duitse of Teutoonse, in 1190 op initiatief van kooplui uit Bremen en Lübeck opgericht in Akko bij Jeruzalem, bouwden een heel imperium uit met tal van bakstenen kastelen, vanuit Polen, over Duitsland tot bij ons Alden Biesen, de hoofdzetel van een 'Limburgse' balije met 12 onderhorige commanderijen. Met hun Poolse kastelen in Mariënborg (Malborg, vanaf 1274) en Radzyn Chelminski (rond 1300) staan ze mee aan de wieg van de nieuwe stroming.

Naast hogere overheidsinitiatieven kan men ook spreken

⁷ BARBARA PERLICH, Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin, in : *Jaarboek abdijmuseum Ter Duinen 1138*, Koksijde, 2008, p. 9-18.

⁸ Kunst en beschaving, in : *De Middeleeuwen (deel 1)*, Artis-Historia uitgaven, Brussel, 1991.

⁹ J.W.C. CAMPBELL, *Baksteen: geschiedenis, architectuur, technieken*, s.l., 2003.

¹⁰ *Ibidem*, p. 96.

van een geleidelijke democratisering van de baksteen. Bij de versterking van gebouwen die meer in de invloedssfeer van de lagere klassen vallen zoals dorpskerken, wijkkappellen, hoeves en stadswallen wordt baksteen steeds vaker het materiaal bij uitstek.

Met de opleving van het baksteengebruik ging een zoeken naar steenformaten gepaard. Een gebouw als de St-Albans kathedraal in Engeland, daterend van voor 1080 is opgetrokken met tegelvormige stenen, met voegen die een vergelijkbare dikte hebben als de stenen. Algemeen waren de Noord-Europese bakstenen echter anders dan de Romeinse of Byzantijnse. Ze waren van het rechthoekige¹¹ dikke type dat voor het eerst in Ravenna voorkwam en in de middeleeuwen al veel werd gebruikt in Noord-Italië.

Na een periode van 800 jaar zag West-Europa plots een nieuwe toekomst voor baksteen.

Baksteen werd erkend als een volwaardig materiaal dat geen verdere afwerking in de vorm van bepleistering of bekleding met marmer nodig had. Er was een explosie van de vraag en baksteen bleek het antwoord, zeker in regio's waar minder natuursteen beschikbaar was. Gelijktijdig hiermede voorzag de bevolkingstoename in de noodzakelijke extra mankrachten.

2.2 STEENBAKKERIJEN EN MISBAKSELS

Meestal werden lokale steenbakkerijen¹² opgericht voor één specifiek project. Veldsteenbakkers¹³ waren dan ook rondtrekkende ambachtslieden die zich in ploegen verhuurden aan een lokale bouwheer. Hun ovens waren minimale tijdelijke constructies waarvan weinig of niets terug te vinden is. Het moeilijke en dus dure transport van de zware bakstenen deed deze werkwijze overleven tot aan de eerste wereldoorlog.

Bij grotere steden vonden andere bakkerijen een ruimer afzetgebied en bleven zo langer actief op eenzelfde locatie. Het immense brandgevaar van aaneengesloten houten stadswoningen zorgde er inderdaad voor dat steden eerder dan het platteland versteenden.

Tenslotte ontstonden er privé bakkerijen veelal in de buurt van geschikte en bereikbare kleivelden. Dat dit pas later gebeurde, had hoofdzakelijk te maken met de grote transportkosten. Vanaf 1335 concentreerde de baksteennijverheid¹⁴ zich in de Rupelstreek. Later volgden de Kempen, Stekene, Steendorp en de regio tussen Ieper en Doornik.

Vaak waren dure transportkosten van natuursteen een extra argument om over te gaan tot het gebruik van het nieuwe materiaal. Elders zag men niet op tegen het transport van baksteen. Zo werden voor de eerste baksteen-gebouwen in Engeland klaarblijkelijk zelfs ingevoerde stenen gebruikt.

De oudst gekende vormen van bakovens zijn de veldovens. Bij het bakken van stenen in dergelijke primitieve ovens was controle op het stookproces en de aanwezigheid van voldoende zuurstof erg moeilijk waardoor een aantal stenen verkleurden hetzij door sintering, hetzij door reductie. Bij sinteren gaat het hier om een lokaal fenomeen, vlak bij de vuurhaard, waar de materiaalkorrels worden verhit tot op een temperatuur waarop ze net niet smelten. De contactpunten van de materiaalkorrels worden verhit tot op een temperatuur waarop ze net niet smelten. De contactpunten van de materiaalkorrels worden verhit tot op een temperatuur waarop ze net niet smelten. De contactpunten van de materiaalkorrels worden verhit tot op een temperatuur waarop ze net niet smelten. De contactpunten van de materiaalkorrels worden verhit tot op een temperatuur waarop ze net niet smelten.

Zo ontstonden stenen met een afwijkend uitzicht die echter niet beschouwd werden als afval en gewoon mee werden verwerkt. In een eerste fase waren de afwijkende stenen dan ook een bijproduct van een niet perfecte beheersing van het bakproces. In een latere fase leert men zelf reducerend bakken zodat de stenen van afwijkende kleur bewust konden worden gefabriceerd.

In de kuststreek¹⁵ van Vlaanderen en Zeeland werd zouthoudend turf gebruikt voor het stoken van de ovens. De neerslag hiervan leverde een groenig glazuur op, zeer afwijkend van de veelal licht kleurige bakstenen. Eerder uitzonderlijk komt zelfs een blauwachtig glazuur voor. Het is gekend dat in Engeland reeds in de 15de eeuw werd geëxperimenteerd¹⁶ met de kleur van glazuurlagen, allicht door toevoeging van koper en/of lood.

In Noord-Brabant en de Kempen waar roodbakkende klei voorkwam, ontstonden zwart gesinterde koppen. De strek, de lange zijde van de baksteen, was zelden of nooit geheel gesinterd. Bij geelbakkende klei komen zachter gebakken rode stenen voor. Zo werden in West-Vlaanderen rode stenen verwerkt in lichtkleurig metselwerk. Eerder zeldzaam zijn dan weer iets geliger gekleurde stenen uit lichtrode bakprocessen.

Voor de uitvoering van metselaarstekens gaat het steeds om het kleurcontrast dat wordt benut. Uitzonderlijk vindt

¹¹ *Ibidem*, p. 78 en p. 94.

¹² *Ibidem*, p. 99.

¹³ *Stichting kunstboek: steen, grondstof – stof tot nadenken*, Open Monumentendag Vlaanderen 2003, p. 54-55.

¹⁴ *Ibidem*, p. 23.

¹⁵ HERMAN STRIJBOS, Tekens van tegenspraak, Een inventarisatie van oude tekens op gevels in de Zuidelijke Nederlanden, in : *Brabants Heem*, s.l., 1989, p. 11-12.

H.H.M. STRIJBOS, Metselteken, in : *o.c.*, RV-blad 01-1 tot 18.

¹⁶ JONATHAN FOYLE, Some examples of external coloration on English Brick buildings, c. 1500-1650, in : *Bulletin du centre de recherche du château de Versailles*, s.l., 2002.

men tekens terug die uitgevoerd zijn in dezelfde stenen als de hoofdsteenkleur (in Balen, St-Andreaskerk en Balen-Gerheide, St-Jans Onthoofdingskapel). In de St-Martinkerk in Sorbais, in de Franse Thiérachestreek, is dit ook terug te vinden, maar hier werd (later?) het teken toch geaccentueerd door een afwijkende voegkleur. In het Engelse graafschap Kent is een stuk muur terug gevonden (ondertussen al grotendeels afgebroken) waar 'negatief' werd gewerkt: de figuurlijnen waren in rode baksteen terwijl de opvulling in zwarte stenen was uitgevoerd.

Deze studie is vertrokken vanuit de eigen omgeving: de Kempen, het Hageland en Haspengouw. In de Kempen werden de meeste woningen en hoeves opgetrokken in hout-vakwerkbouw met leemvulling, dus per definitie zonder metselaarstekens. Diverse abdijen, in hoofdzaak Premonstratenzers en Cisterciënzers, zorgden voor ontginning en ontwikkeling van deze regio. Bij gebrek aan andere bouwmaterialen in de streek, met uitzondering van enkele soorten natuursteen waaronder vooral Diestiaan en mergelsteen, werd hier vanaf de 13de eeuw ook met bakstenen gebouwd. In Haspengouw en het Hageland zorgde de vruchtbare grond voor rijkere boerderijen en vierkantshoeven. Een diepkatholieke overtuiging zorgde voor het optrekken van kerkelijke gebouwen over de ganse regio.

De historische kern van het metseltekenverhaal loopt van de 13de tot het einde van de 17de eeuw. Hiermede wordt onmiddellijk het onderzoeksprobleem duidelijk. Zeker het aantal metselwerkgebouwen uit de 13de en 14de eeuw, maar ook de latere zijn al behoorlijk uitgedund, aangetast door oorlogen en de tand des tijds, al te vaak verbouwd en soms bepleisterd.

2.3. BAKSTEEN, NATUURSTEEN OF HOUT?

Bij de opkomst van een nieuw materiaal worden de oude gekende bouwwijzen niet zo maar terzijde geschoven maar ontstaan er tal van mengvormen (zie verder ook 3.2.1).

Het overgrote deel van de laat-middeleeuwse woningen was opgetrokken in houtskeletbouw. Bij de opkomst van baksteen ziet men dan ook gelijklopend de toepassingen waarbij de opvulling van houtskeletstructuren in plaats van met rijswerk en leem, uitgevoerd wordt met baksteen¹⁷, vaak in verband, maar ook in alle mogelijke richtingen georiënteerd. Gezien hier vaak een ruimte met onregelmatige vorm moet worden opgevuld, lijkt dit ook de creatieve invulling te stimuleren. Heel wat voorbeelden hiervan zijn tot op heden bewaard in de Franse steden Tours, Bergerac, Perigord, Grandchamps... In Villeneuve-sur-Allier

werd de houtstructuur van de schuur van het kasteel van Riau zelfs opgevuld met metselwerk met metseltekens (ing-runes, zie verder).

Maar zeker voor de grotere gebouwen als kerken, kastelen, stadhuizen en belforten bleef natuursteen de belangrijke tegenhanger van baksteen in de wedijver om mooie architectuur te maken. In regio's waar meer natuursteen voorhanden is, maar ook in de grote steden kon baksteen zich moeilijker naast natuursteen bevestigen als volwaardig materiaal¹⁸. Meer begoede bouwheren gaven er vaak zelfs de voorkeur aan om natuursteen te laten aanvoeren en baksteen eerder te gebruiken als vulmateriaal. Zeker voor de verfraaiing en opwaardering van de gevels bleef natuursteen dan ook in veel regio's de overhand halen. De intrinsieke mogelijkheden om het materiaal vorm te geven tot sierlijke vormen en figuren zijn uiteindelijk veel groter dan bij baksteen.

Er werd echter overal geëxperimenteerd met diverse combinaties van natuursteen en baksteen, waarbij het percentage rode baksteen van heel klein tot erg groot varieerde.

In de onderzoeksregio ontstond de Brabantse gotiek die werd gekenmerkt door het gebruik van Ledezandsteen. De Hagelandse variant, de Demergotiek maakte veelvuldig gebruik van roestbruine ijzerzandsteen. De Kempense gotiek daarentegen gebruikte wel overwegend baksteen als hoofdmateriaal. De latere Maaslandse renaissance leek een variant op de vakwerkbouw en combineerde baksteen met natuursteen in horizontale banden, kruisvensters en hoekkettingen. De Brabantse renaissance benadrukte dan weer het contrast tussen rode baksteen en witte natuursteen.

Metseltekens komen rijkelijker aan bod in streken waar het baksteengebruik sterker opbloeit.

Voorals in Frankrijk, alhoewel dit mogelijk het gevolg is van de grote erfenis aan kastelen, vinden we een hele reeks voorbeelden waar, ook wanneer natuursteen een erg groot percentage van de gevel uitmaakte, er toch nog metseltekens werden aangebracht.

Verder zijn er daar een aantal voorbeelden waar werd gebouwd in dambordpatroon¹⁹ met afwisselend natuursteen- en baksteenvlakken. Ook daar werd gespeeld met het kleurverschil van de stenen zodat ook dit aanleunt bij het metseltekenverhaal. De kerk van Saint-Valéry-sur-Somme (Picardië, Frankrijk) is tot op heden de mij enig bekende kerk waar louter met natuursteen typische metseltekenpatronen worden geïmiteerd. Een kruisvorm, een ruitkruis en een dambord zijn terug te vinden op de zijwand van de kerk, evenals een vlakvulling met diagonale lijnen.

¹⁷ JOSIANE SARTRE, *Châteaux 'Brique et Pierre' en France, essai d'architecture*, s.l., 1981.

¹⁸ *Stichting kunstboek: steen, grondstof – stof tot nadenken*, Open Monumentendag Vlaanderen 2003, p. 23.

¹⁹ JOSIANE SARTRE, o.c.

2.4. BAKSTEENGOTIEK EN NAUWKEURIGHEID VAN UITVOERING

De Romaanse bouwstijl bloeide in de 11de en de 12de eeuw. De ontwikkeling hiervan speelde zich grotendeels af binnen natuursteengebouwen. In de loop van de twaalfde eeuw ontstond de gotiek in opvolging van de Romaanse bouwstijl. De heropleving van baksteenarchitectuur speelt in op deze opbloeiende gotische kunststroming.

De Backsteingotiek²⁰ in Noord-Duitsland en Polen (1200-1600) levert ons grote bakstenen kerken op zoals de kathedraal van Gdansk, de Mariënkirche in Lübeck en St-Nikolai in Stralsund. Ook op wereldlijk vlak uit zich dat in een heel specifieke typologie met versierde puntgevels met blinde vensters en arcades. In de gebouwen zijn naast de klassieke stenen, vormstenen en gehouwen stenen door mekaar gebruikt. De typologie is dermate decoratief en gevelvullend, dat er geen nood lijkt aan de inbreng van veel metseltekenmotieven.

Bij de plotse explosie van de nieuwe gotisch geïnspireerde baksteencultuur valt het erg op dat er onmiddellijk prachtige vrij grote gebouwen worden opgericht zonder noemenswaardige beginnersfouten²¹. Dit lijkt enkel te verklaren vanuit de overtuiging dat de technologie om bakstenen te vervaardigen wel degelijk aanwezig was gebleven in West-Europa, allicht door de aanwezigheid van vroeg-middeleeuwse knowhow voor het bakken van dakpannen en vloertegels. Dat er anderzijds (nog) geen metselaars waren, bleek geen obstakel gezien de uitvoering onmiddellijk kon starten via 'natuursteenmetselaars'. De voorbij 11de en 12de eeuw werden immers tal van omvangrijke

Romaanse bouwwerken in natuursteen opgetrokken.

Een aantal vroege voorbeelden van baksteengebouwen blijken inderdaad met enorme zorg uitgevoerd te zijn: de bakstenen werden gesorteerd en soms werden enkel de stenen met gelijke kleuren gebruikt aan de zichtzijden. Voorkomende versieringen werden met de grootste zorg aangebracht. In enkele voorbeelden werden zelfs stenen gebakken met geciseleerd²² oppervlak, wat een typische oppervlakteafwerking is voor natuursteen. Men vond, vooral bij frieswerk, het gebruik terug van vormstenen en op maat gehakte stenen. Hier werd gewerkt met 'natuursteen-nauwkeurigheid'.

Wanneer men de regelmaat van het metselverband en de perfect vormgegeven ruitversieringen in gebouwen als Radzyn Chelminski (rond 1300) en tal van middeleeuwse constructies uit Polen en Oost-Duitsland vergelijkt met deze van de doorsnee gotische baksteenkerken uit de Kempen (1400-1550) valt onmiddellijk het verschil op. Tal van voorbeelden hiervan worden in het volgende hoofdstuk in detail beschreven.

Kan dit verklaard worden door het feit dat de vrij plotse massale productie en verwerking van baksteen, gestuwd door een grote vraag, de specifieke aandacht voor het detail deed vervagen? Of volgde dit uit een wat moeizame overgang van natuursteenbouwtradities naar de ontwikkeling van metselwerkverbanden en specifieke metseltechnieken? Of werd in landen als Polen en Oost-Duitsland, maar ook in de noordelijke helft van Frankrijk, op de streekeigen versterkte kerken, of de talrijke kastelen gewoon de aandacht voor hoogstaand metselwerk meer

Radzyn Chelminski (Polen). Bron: Wikipedia

²⁰ J.W.C. CAMPBELL, *o.c.*, p. 103.

²¹ BARBARA PERLICH, *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, in : *o.c.*, p. 9-18.

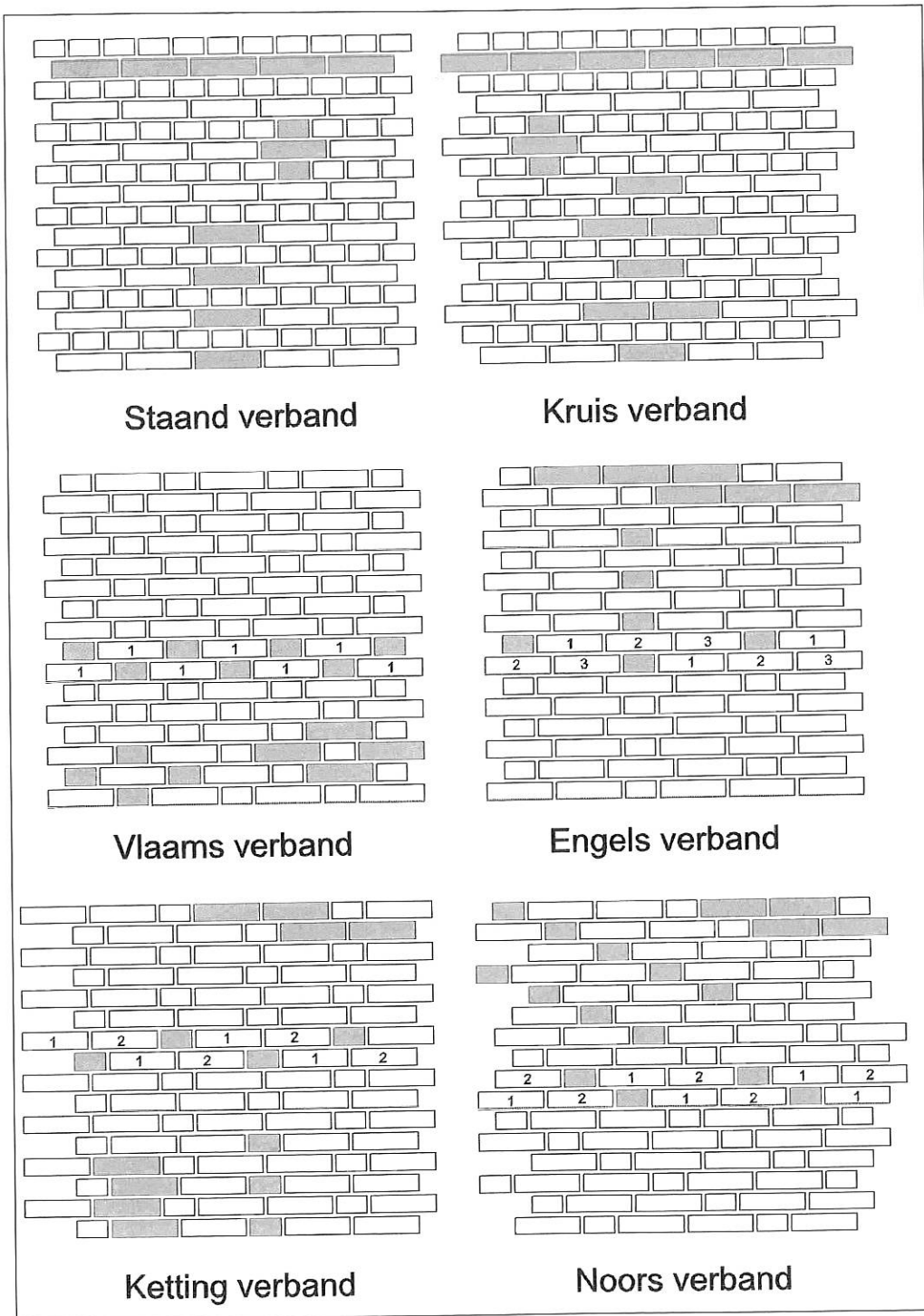
²² *Ibidem*, p. 16.

volgehouden terwijl elders baksteen toch eerder een secundair²³ materiaal bleef naast natuursteen?

De werkwijzen moesten sowieso worden herzien, gezien het baksteenmetselwerk een andere aanpak vereiste dan het natuursteenmetselwerk. Waar natuursteen op maat werd gekapt om te passen in een bepaalde laag, zonder dat aandacht werd besteed aan vergelijkbare lengten of breedtes, kwam men in het baksteenverhaal structureel en stabiliteitstechnisch tot verbanden die men moest realiseren met 'identieke' stenen. Maar op deze identieke ste-

nen doen zich behoorlijke maatafwijkingen voor. In veel metselwerkgebouwen valt het dan ook op dat werd geworsteld met steenverbanden, dat een bepaald verband niet overal werd gevolgd en als dat toch het geval was dit niet altijd even vanzelfsprekend leek. Ook de grootte van bakstenen op zich maakt een hele evolutie door met een ontelbaar aantal steenformaten²⁴.

Verder moet de explosieve vraag naar baksteen en metselaars aanleiding gegeven hebben tot een nieuwe generatie van steenbakkers en metselaars die geen directe

Metselverbanden

²³ GIOVANNI PEIRS, *Baksteenarchitectuur in Europa*, Tielt, 1994.

²⁴ KAREL EMMENS en THOMAS WETS, *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, in: *Jaarboek abdijmuseum Ter Duinen 1138*, Koksijde, 2008, p. 99-100 en p. 149.

band meer hadden met de meer geschoolde steenkapers en natuursteenmetselaars.

Werd de kwaliteit van uitvoering in de nieuwe, eerder laaggeschoolde (baksteen-) metselaarsklasse wat minder nauw genomen?

Daarnaast kwamen met de enorme vraag naar aantallen ook de klassieke werkwijzen meer onder druk te staan.

Bleef baksteen in de meeste regio's van West-Europa toch een wat tweederangs, meer 'volks' product? De verwerking van baksteen was, zeker in de lage landen, van een andere nauwkeurigheidssorde dan deze van vormgegeven natuurstenen.

3. HET ONTSTAAN VAN METSELTEKENS

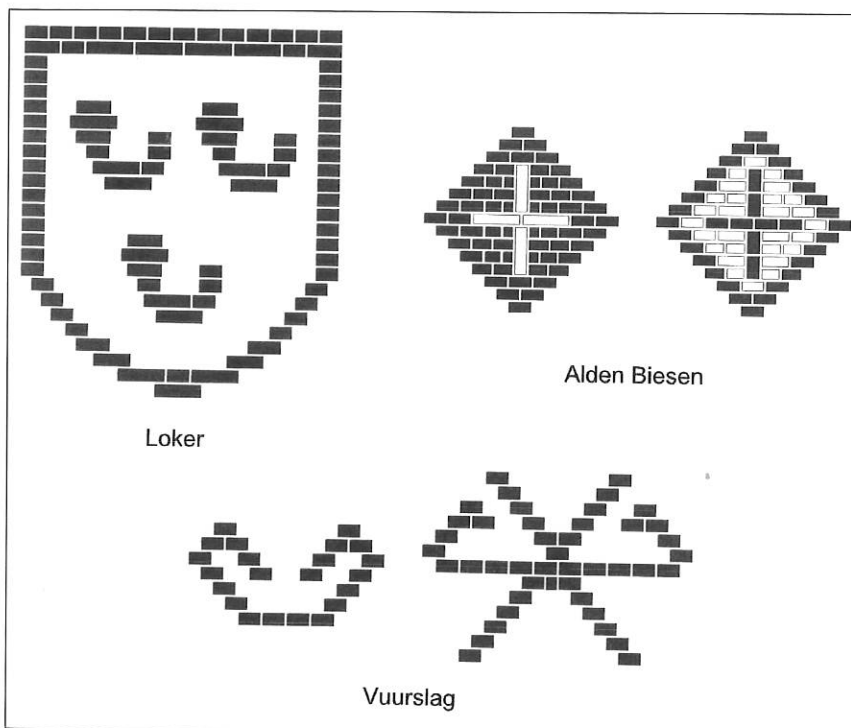
3.1. WIE IS OPDRACHTGEVER? OF WAS ER GEEN?

Hoe en waarom zijn metselaarstekens ontstaan? Wie gaf opdracht tot de plaatsing? In de literatuur zijn hier rond diverse theorieën geopperd. Het aanbrengen van de tekens zou verband kunnen houden met het patronaats- of begevingsrecht²⁵, zou een opdracht kunnen zijn van een of andere overheid²⁶...

Bij analyse van metseltekens valt de kerk van Loker op (Heuvelland, West-Vlaanderen), waar het wapen van de graven van Horn is verwerkt. Hiermede werd overduidelijk eer betoond aan de bouwheer-sponsor. Het dubbele teken op de hoektoren van het waterkasteel van Alden Biesen (Rijkhoven-Bilzen), hoofdzetel van de balije Biesen, een belangrijke provincie van de Duitse (ridder-)Orde is erg afwijkend van de andere gekende tekens en lijkt mij²⁷ eveneens een duidelijke verwijzing naar het Orde-kruis. Het is door zijn plaatsing, als enig frontaal metselteken, op de hoektoren links vooraan het kasteel, een duidelijk naambord.

De kerk van Hazebroek (Frankrijk, Dep. Duinkerke, Frans-Vlaanderen) vertoont een heraldische adelaar en een (Vlaamse) leeuw. In Marfontaine (Frankrijk, Aisne, Thiérache) bevindt zich op het kasteel een voorstelling van het wapenschild van de familie Beaumont (eenmaal op de noordgevel, eenmaal op de zuidgevel).

Het vuurslagteken (Dessel, Zuid-Holland: Aagtekerke²⁸, Delft) lijkt een rechtstreekse verwijzing naar de Bourgondische hertogen, voor wie dit een herkenningsteken vormde. Het komt als metselteken behoorlijk weinig voor. Gezien een vuurslag vonken slaat die een vuur doen ontstaan, zou het echter ook een afweerteken tegen bliksem kunnen zijn. De verwijzing naar een overheid is in dit geval dan ook niet volledig zeker en hangt mogelijk af van het gebouw of de locatie. Voor een gebouw met dit vuurslagteken zou het dan ook interessant zijn om te achterhalen of er voorafgaand aan de nieuwe werken problemen waren met blikseminslagen, hetzij dat er een speciale relatie

²⁵ HERMAN STRIJBOS, Tekens van tegenspraak, Een inventarisatie van oude tekens op gevels in de Zuidelijke Nederlanden, in : o.c.

²⁶ BEN VELDSTRA, *Zoetermeer*, <http://www.bovenlichten.net/>

²⁷ M. Driessen had dit zelfde aanvoelen: M.A.W. DRIESSEN, *Acte du colloque international de Glyptographie de Saragosse*, CIRG, 1982, p. 454.

²⁸ BEN VELDSTRA, *Zoetermeer*, <http://www.bovenlichten.net/>

was met Bourgondië?

Voor honderden andere gekende tekens is er echter geen aanwijzing dat het zou gaan om een verwijzing naar een of andere hogere instantie die optrad als opdrachtgever of belangrijke medespeler. De spreiding van vergelijkbare tekens spreekt deze hypothese verder tegen.

In het geval van een uitgesproken opdracht zou je verwachten dat enig historisch geschrift hiervan melding zou maken, samen met de omschrijving van de opdracht. Zo'n historische bron werd tot op heden echter nog nergens aangetroffen. Tevens zou in dat geval zeker bij vlakvullende tekens, de conceptie van het gebouw hieraan aangepast moeten zijn. Bij het vullen van ganse geveldelen met ruitvormen blijkt slechts eerder uitzonderlijk dat de ruitvormen echt relateren met de vorm van het gebouw, zeker bij schuine dakranden (zie verder sub. 3.2.).

Het lijkt dan ook geloofwaardiger uit te gaan van een gedoogd gebruik eerder dan van een opdracht aan de metselaars. Mogelijk moet de vraagstelling zelfs worden omgekeerd. De toepassing van metseltekens lijkt gelijklopend met de opleving van het baksteenmetselwerk te verlopen (zie ook verder) en toegepast in een behoorlijk deel van gebouwen in gans West-Europa. Het leek wel bij het gebruik van het nieuwe materiaal te horen... tenzij de opdrachtgever verkoos om het *niet* toe te staan?

Eerder werd het idee geopperd of met het uitvoeren van de tekens geen leerling-metselaars²⁹ gemoeid waren voor wie het aanbrengen van een teken een soort aanvaardingsproef inhield? Bij de gevelvullende motieven lijkt dit echter onwaarschijnlijk en bij de andere tekens blijft de bedenking waarom men de leerlingen geen gewoon stuk muur zou laten metsen, wat al moeilijk genoeg blijkt te zijn. Het erg variabele aantal tekens per gebouw en de erg wisselende complexiteit spreekt verder tegen dat dit het hoofddoel zou zijn van de metseltekens.

Wanneer vanaf 1500 en nog meer vanaf 1600 de bezwerende/beschermende inhoud vermindert ten voordele van het meer decoratieve (zie verder sub: betekenis), neemt het aantal gebouwen zonder tekens toe, hetgeen echter moeilijk met cijfers te begroten is.

In de 16de eeuw kreeg in de noordelijke Nederlanden het protestantisme de overhand. In de zuidelijke gebieden zette de contrareformatie aan tot een meer verfijnde definiëring van de katholieke leer en de verbetering van het kerkelijk functioneren. Dit leidde tot het Concilie van Trente (1545-1563). Voor beide was de boodschap: 'Back to basics'. Is dit wel verenigbaar met heidense bezwerende tekens?

Het valt nadrukkelijk op dat het laatste kwart van de 16de eeuw het einde betekent voor metseltekens op kerkge-

bouwen, en allicht ook wel algemener voor de bezwerende/beschermende bedoelingen. Ook al blijft de traditie nog nazinderen in het volksgeloof.

In de Franse Thiérache-streek is het tekengebruik in het algemeen recenter (16de-17de eeuw) en overweegt het decoratief-mededelende op de bezwerende inhoud.

In Kempen-Hageland-Haspengouw neemt het aantal tekens per gebouw af van gemiddeld 6.8 tekens vóór de 15de eeuw, 6.2 in de 15de eeuw, 4.7 tekens in de 16de eeuw tot 3.9 in de 17de eeuw. Wanneer het decoratieve belangrijker wordt, kan het eigenlijk niet anders dan dat de instemming van de opdrachtgever belangrijker, zelfs noodzakelijk wordt.

Wanneer men dit gaat vergelijken met in Nederland teruggevonden tekens valt op dat er daar veelal, maar vooral in de 14de eeuw, minder tekens zijn per gebouw (14de: 1.8 tekens, 15de: 4.4 tekens, 16de: 4.8 tekens, 17de: 3.0 tekens per gebouw).

3.2. STROMING I: gevel- of vlakvullende decoraties

3.2.1. Het ontstaan

Hoe en waarom zijn metseltekens ontstaan? In de eerste fase van de wederopleving van het baksteengebruik komt in ieder geval het gebruik van vlak- of gevelvullende decoratieve patronen meer voor. De oudste gekende voorbeelden hiervan lijken zich te bevinden op baksteen-gebouwen in Polen: Radzyn Chelminski - 1300, Malborg, Gdansk - 14de eeuw, Corpus Christi-kerk in Krakau (1340) en Oost-Duitsland.

Hier gaat het duidelijk om een decoratieve ingreep: ruiten of lijnmotieven verspreid over ganse bouw delen, afgebakende gevelvlakken of minstens grote oppervlakken. De schuine lijn en de ruit zijn hierbij de meest voor de hand liggende decoratieve vormen die men binnen metselwerkverbanden kan realiseren met baksteenkoppen van een afwijkende kleur. De ruiten komen voor in diverse groottes, soms voorzien van een tweede ruit, kruisje of kop binnenin. In een aantal voorbeelden gaat het om kleine ruiten in aparte rijen, verbonden door schuine lijnen, alsof ze getekend zouden zijn in één doorlopende beweging. Buiten ruiten vindt men ook de regelmatige herhaling van koppen of kruisjes. Tenslotte komen er vooral in Polen en Oost-Duitsland lijnpatronen voor die schuin rond torens draaien ofwel een zigzag beweging maken.

Maar men kan niet om de wetenschap heen dat een overgroot deel van de toenmalige gebouwen was uitgevoerd in houtvakwerkbouw, zeker in die gebieden waar natuursteen niet rechtstreeks beschikbaar was. In een behoorlijk

²⁹ M.A.W. DRIESSEN, *o.c.*, p. 448-452.

M. DRIESSEN, de Cannartshoeve in Stevoort, in: *Volkskundige berichten*, Limburgs Volkskundig Genootschap, jg. 6, nr. 4., s.l., s.d., p. 1-11 (studie voor het 9de congres van de C.I.R.G. te Belley - IX colloque International de Recherches Glyptographiques, 1994).

percentage hiervan, vaak bij de betere gebouwen, bleef de houten draagstructuur zichtbaar, zodat opdelingen van gevels en andrieskruisen een normaal onderdeel vormden van het straatbeeld. En is het niet een diep menselijke eigenschap om bij toepassing van nieuwe materialen te pogen om klassieke gewoontes te vertalen in dat vreemde nieuwe materiaal, eerder dan te vertrekken van de intrinsieke nieuwe mogelijkheden? Allicht wou men dan ook de gekende beeldvorming van gevels enigszins imiteren in de nieuwe baksteen gevelvlakken. Nadien evolueerden de combinatiemogelijkheden van stenen met afwijkende kleur binnen de metselwerkverbanden dan verder tot nieuwe decoratieve motieven.

Om de hoger geschetste attitude te duiden zou een vergelijking kunnen worden gemaakt met de opkomst van (giet-)ijzer in de architectuur³⁰ van de 19de eeuw. Vooraleer inderdaad een specifieke en eigen vormgeving ontstaat die de eigenschappen van het nieuwe materiaal (metaal) ten volle benut, zien we eerst een fase waarin de vormgeving en vooral de detaillering gekende vormen uit steen of hout gaat imiteren.

Ook hebben Italiaanse voorbeelden met uitgewerkte decoratieve patronen, weliswaar soms in natuursteen, soms geschilderd, allicht gezagsdragers lokaal beïnvloed. In de literatuur wordt deze link specifiek gelegd voor een aantal Engelse³¹ gebouwen in Tudor-stijl en voor een aantal Franse kastelen. In het levendige, kosmopolitische Venetië, met zijn enorme artistieke uitstraling, vinden we inderdaad dergelijke patronen terug in witte en roze marmer, op het Dogenpaleis (Palazzo Ducale, midden 14de eeuw), in groene en blauw verglaasde bakstenen op de kerk van San Zaccharia (westgevel met kruis en ruitmotieven) of ook geschilderd in het interieur van de Basilica Dei Santi Giovanni e Paolo.

Een verwijzing naar de sierlijke baksteengebouwen uit de Islamcultuur met erg uitgewerkte decoraties in diverse vormen lijkt evenmin ver weg. Of misschien had men gewoon het aanvoelen dat gevelvlakken in dat zgz. 'nieuwe' materiaal extra decoratie nodig hadden?

Dat er inderdaad een drang was om patronen aan te brengen in het metselwerk wordt verder bevestigd door Engelse pogingen om kleur te geven aan baksteen gevels door middel van 'lime-washes'³²: getinte wit-kalk schilderingen. Zo komen er in het Hampton Court Palace in Surrey naast de klassieke metseltekens door de menging van bakstenen met kleurcontrasten, geschilderde oppervlakken voor. Het toegepast procedé omvatte een schildering van het ganse gevelvlak met rood gepigmenteerde kalk, waarna de diagonale patronen hier werden overheen geschilderd

met gebluste kalk vermengd met donker grijs roet, afkomstig van een verbrande vracht hooi. Tenslotte werd het voegwerk nogmaals overschilderd met een heldere witkalk. De laatste bewerking werd 'pencelling' genoemd. Bij deze oppervlaktebewerking speelde ook het Tudoriaans streven naar een perfect geheel een rol, want stenen met afwijkende formaten werden door de overschilderingen gecorrigeerd. En de gevel kreeg sowieso een egalere uitzicht dan bij een klassieke naakte baksteenuitvoering. Maar ook hier werd de kaart van de decoratieve patronen getrokken...

Ook in Long Melford Hall, Suffolk en in Second Court, St John's College in Cambridge zijn er restanten teruggevonden van deze gewoonte uit de Tudorperiode.

Maar ook in Frankrijk³³ vinden we een zelfde verhaal terug: op het kasteel van Chamerolles in Chilleurs-au-Bois, op het kasteel van Carrouges, en op de duiventoren van het kasteel van Avouines in Normandië.

De attitude om decoratieve motieven aan te brengen wordt dan verder beïnvloed door eerder lokale modetrends. De bouwheren kenden zeker de voorbeelden uit de omgeving. En de metselaars hadden mogelijk op die andere voorbeeldlocaties al gewerkt. Zo komen in en rond het departement Allier (Frankrijk, Auvergnestreek) heel wat voorbeelden voor van dubbele ruitversiering, ruitmotieven waarbij iedere ruitlijn bestaat uit twee koppen naast mekaar. In Haute-Normandië (N-W-Frankrijk) zijn er enkele heel specifieke voorbeelden waar baksteen en natuursteen worden gecombineerd in horizontale banden met hierin diverse vormen van ruiten en maalkruisen. In de regio's Champagne-Ardenne, Picardië en Ile-de-France zijn er dan weer voorbeelden waarbij de mogelijkheden van dambordpatronen in combinatie van lichte met donkere natuursteen, hetzij van natuursteen met baksteen, worden uitgeprobeerd.

3.2.2. De verspreiding van decoratieve patronen

In de ons omringende landen dateren nog een aantal gebouwen uit die beginperiode van heropleving van westers baksteengebruik die voorzien zijn van dergelijke decoratieve motieven. Zo vinden we in het Nederlandse Dordrecht de ruïne van het huis ter Wede met een noordwestgevel die volledig gevuld is met gepunte ruiten (midden 14de eeuw, groen geglaazuurde koppen, ruitvorm centraal aangevuld met nog een geglaazuurde steen). In Zierikzee zijn de ronde torens van de Nobelpoort (midden 14de eeuw) opgetrokken in Vlaams verband met gebruik van donkere koppen (stadzijde). De traptoren van de kerk van Ritthem (Walcheren-Zeeland) is uitzonderlijk voorzien van regelmatig verdeelde gesinterde koppen en strekken. Een ronde toren van het Muiderslot (Muiden, Noord-Hol-

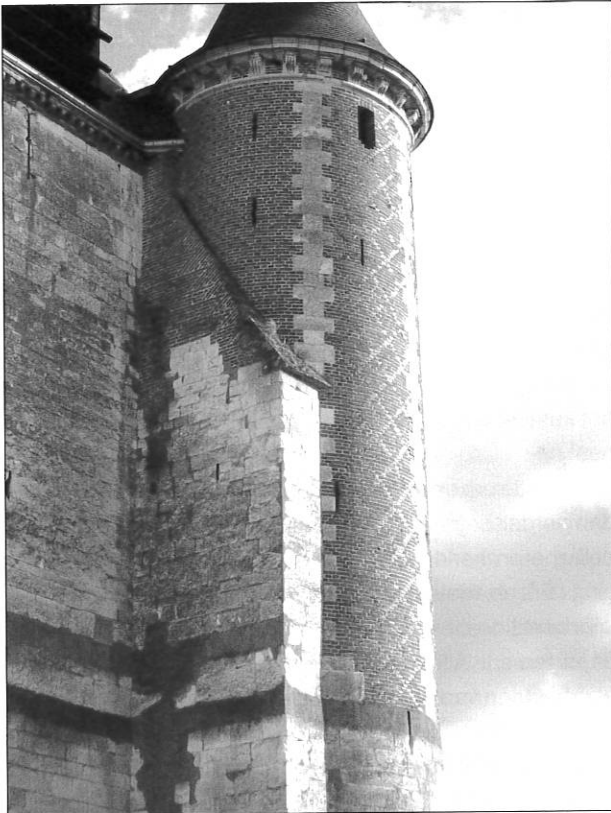
³⁰ *Architectures, Paris 1848-1914*, catalogue de l'exposition organisée par le Secrétariat d'État à la Culture, Paris, 1976.

³¹ JONATHAN FOYLE, Some examples of external coloration on English Brick buildings, c. 1500-1650, in : *o.c.*

³² *Ibidem*

³³ JACQUES MOULIN, Quand les châteaux étaient peints, in : *Bulletin du Centre de Recherche du Château de Versailles*, s.l., 2002 (<http://crcv.revues.org/index1692.html>).

land) is versierd met een mooie compositie van kleine en grote ruiten. Jammer genoeg werd het motief verstoord door latere wijzigingen van de gevelopeningen. Het oudste metselwerk is uitgevoerd in overwegend Vlaams verband, de raamcorrecties in staand verband.

Moncornet

In Noord-Frankrijk komt de baksteenrevival pas later op gang, in de 16-17de eeuw. In Frans Vlaanderen vinden we de kerk van Esquelbecq terug (Ekelsbeke, werd wel heropgebouwd) met gevelvullende gepunte ruiten, en een aantal versterkte kerken uit de Thiérache-streek waaronder de ronde torens van de Notre-Dame de L'Esperance-kerk van Moncornet (Aisne, Thiérache, zie foto) met afwisselend motieven van ruiten en in mekaar hakende ruiten, gepunte ruiten of twee parallelle ruitrijen die telkens verbonden zijn (alsof getekend met één doorlopende lijn) en Parfondeval (gevelvullende donkere koppen). Maar je vindt ze ook veel zuidelijker op kastelen in de regio's: Noord-Nauw van Calais, Normandië, Picardië, Ile-de-France, Centre, Auvergne, Champagne-Ardenne... waar tal van kastelen rijkelijk zijn voorzien van gevelvullende ruitmotieven.

In Duitsland: de heilige Geestkerk (1380-1390) en stadstorens in Borken met verticale ruitslingers, de stadstorens van Tangermünde, Stendal, Maagdenburg, Brandenburg (met een speciaal baksteenverband waardoor de koppen als schuine linten rond de toren omhoog draaien, in het bovenste torendeel verspringend van richting), de Hols-

tentor in Lübeck (1477-met afwisseling van horizontale lagen rode stenen en lagen donkere geglazuurde stenen).

In Engeland doet zich een langzamere start voor van het baksteengebruik in het tweede kwart van de 15de eeuw. Zeker uit de decennia³⁴ voor en na 1500 zijn er voorbeelden van gevelvullende patronen: eerst aarzelend in Hermonceaux Castle, nadien meer uitgesproken in gebouwen als Bermondsey Priory, Charter House, Old Hall, Lincoln's Inn, Lambeth Palace en St-Alphage Garden (stadwal). In het begin van de 16de eeuw doet zich een korte maar intensieve en heel specifieke baksteenbouwperiode³⁵ voor met behoorlijk wat invoer van bakstenen, gebruik van terracotta en overwegend gevelvullende metseltekens. Het gaat om de periode 1520-1545, waarin klaarblijkelijk een aantal buitenlandse vaklieden actief waren. Omwille van de godsdienstperikelen met de invoering van het Anglicanisme werden ze in 1545 het land uitgezet. Voorbeelden uit die periode zijn in Cambridge: Queens college, het St-Johnscollege en de Layer Marney Tower.

Het aantal 14de eeuwse baksteengebouwen in Kempen-Hageland-Haspengouw is erg beperkt. In de donjon van Diepenbeek (1400) is er een mogelijk volledig rondlopende zigzag versiering net onder de rollaag in het bovenste torengedeelte. Onderaan is er een lange rij ruiten zonder kop (16 stuks). In de westertoren van St-Lenaarts (1436) zitten grote verticale ruitslingers (2 stuks in Westgevel, 2x2 stuks in traptoren aan zuidzijde) die de smalle baksteenpanden bijna volledig vullen. Ook twee grote gevelvlakken aan de zuidzijde zijn quasi volledig opgevuld. De hoger opstekende delen van het schip van de Sint-Quintinuskerk in Hasselt (1406-1448) zijn volledig voorzien van gevelvullende ruiten (de middenbeuk versiering hier is erg vergelijkbaar met deze van de Corpus Christi-kerk in Krakau).

Ook de beide tipgevels van de dwarsbeuk van de St-Laurentiuskerk van Bocholt (1476) zijn gevuld met ruitvormen. Zeker voorbeelden als dit doen nadrukkelijk denken aan vakwerkbouw. Gebouwen als 't Zweerd in Hasselt (Grote Markt) en Het Leerske (Havermarkt) evenals het Spaans huis in Tongeren (Muntstraat) houden dit beeld van hout-skeletstructuren tot op heden levendig.

In de St-Gertrudiskerk van Vorst-Laakdal (1460) zijn grotere delen van de dwarsbeuk gevuld met symmetrisch geplaatste zwarte koppen. Drie gevelvlakken in het St-Michielskerktransept van Brecht (1440-1486) zijn gevuld met ruitmotieven. Die komen ook voor in de St-Lambertuskerk van Ekeren (15de eeuw). In de St-Jan-de-Doperkerk van Wellen (1522) is een deel van de tipgevel van de dwarsbeuk gevuld met regelmatig verdeelde zwarte

³⁴ TERENCE PAUL SMITH, The late medieval bricks and brickwork of London Wall in St-Alphage Garden, EC2, in : *London Archaeologist Autumn*, Londen, 2004.

³⁵ J.W.C. CAMPBELL, o.c., p. 138-139.

De aanwending van donkere koppen als gevel- of vlakvullende decoratie kreeg vooral navolging in Polen, Oost-Duitsland, Zuid-Oost-Engeland en in Noord-centraal Frankrijk. Gaf men elders (België, Nederland, West-Duitsland), weinig aandacht aan een verzorgde uitvoering of lukte het gewoon niet beter? Feit is dat deze stroming vooral werd toegepast bij de 'betere' kastelen en Engelse colleges waar duidelijk een hoge eis werd gesteld aan de afwerkingsgraad. Maar dat het hier ook niet van een leien dakje liep, blijkt uit heel wat teruggevonden voorbeelden, net bij deze Franse³⁶ kastelen en Engelse³⁷ Colleges, waar minder goede uitvoeringen werden overschilderd om toch een verzorgder uitzicht te realiseren. Allicht waren hier ook meer financiële middelen voorhanden.

In ieder geval was het van in den beginne binnen de baksteenrevival een gekend gegeven met decoratieve mogelijkheden. De frequentie van voorkomen in cijfers vatten, is een extra moeilijk gegeven. Want hoe inventariseer je dergelijke decoratieve motieven die ganse gebouwen opvullen naast individuele metseltekens? Als je wat rekening zou houden met oppervlakte maken de vlakvullende patronen zeker de helft uit van het metseltekenverhaal.

Het midden van de 18de eeuw kan worden gezien als eindpunt voor de klassieke metseltekens (zie ook verder). Maar net als bij de individuele metseltekens is ook de gevel- of vlakvullende stroming de inspiratiebron geweest voor nog latere bouwwerken op erg verspreide locaties. "Diaper patterning", het ruitvormig patroon, zoals benoemd in de Engelse literatuur (afgeleid van 'diamond patterned'), "entrelacs" of "appareillage *en losanges*", als genoemd in de Franse, is het meest voorkomende gevelvullende patroon. Het vond zelfs zijn weg naar Amerika³⁸ met gebouwen in west en zuid New Jersey, gebouwd door Engelse Quakers en in de Hudson River Valley van New York, in West-Vermont.

3.3. STROMING II: figuur-tekens

Bij een normaal bakproces in veldovens was het aantal stenen van afwijkende kleur eerder beperkt. Eerder dan afzonderlijk afwijkende koppen te gaan bakken of gevelvullende decoraties aan te brengen, gingen metselaars met dit beperkter aanbod op kleinere schaal gekende betekenisgeladen 'mythische' tekens aanbrengen. De basistekens waren ruiten en maalkruisen die in de gevelvullende voorbeelden genoegzaam herkenbaar waren. Verder viel men terug op kruisvormen en gekende iconen,

symbolen uit de tijdsperiode.

Naast het scenario van de beperktere beschikbaarheid van koppen met afwijkende kleur in combinatie met moeilijk volgbare metselverbanden, waardoor miniversies van de gevelvullende decoraties zouden zijn ontstaan, lijkt het een tweede voor de hand liggend scenario dat bij de verwerking van de afwijkende stenen toevallig figuren zichtbaar werden. Zo was het maar een kleine stap naar ordening van de afwijkende stenen tot een kleine decoratieve toevoeging of tot het realiseren van gekende symbooltekens.

Het is gekend dat in deze eerste periode van heropleving van het baksteenmetselwerk meester-metselaars uit andere landen of streken werden uitgenodigd. In Engeland is het aangetoond dat Duitse metselaars een belangrijke rol hebben gespeeld in de constructie van heel wat gebouwen. Nederlandse metselaars zouden hebben gewerkt aan Noord-Franse kerken. De Keulse bouwmeester Everard³⁹ werkte reeds in 1238 aan de nieuwe kerk van Wittewierum (Groningen). Vlaamse⁴⁰ metselaars werkten in Oxfordshire, Sheen, Maldon en trokken het poorthuis van Nether Hall, Roydon, Essex op (nota bene met een gevel volledig gevuld met metselaarstekens).

De heropleving van het baksteenmetselwerk was in gans Europa een gelijklopend fenomeen... Waarbij het is bewezen dat metselwerkvoorbeelden van elders zeker gekend waren. Zo kon de toepassing van teken-figuren snel evolueren naar een behoorlijk veralgemeende traditie in een groot deel van West-Europa.

Deze ontstaansvisie over het gebruik van baksteenmateriaal waarin per definitie stenen van een afwijkende kleur zaten vermengd, kan ook verklaren waarom een dergelijke traditie niet voorkwam in natuurstenen constructies. Veelal werd in de meeste natuurstenen gebouwen één soort natuursteen gebruikt (of meerdere, maar het gros van de lokale natuurstenen heeft een vergelijkbare egale lichte kleur). Waar twee soorten met duidelijk afwijkende kleur werden vermengd, gebeurde dit louter in een speklagenpatroon: afwisselende lagen van twee soorten natuursteen, zoals in de kerken van Aarschot, Molenbeek-Wersbeek, Tildonk, de burchtoren te Rotselaar, ofwel in een afwisseling van lagen natuursteen met lagen metselwerk zoals bij de St-Gertrudiskerk te Vorst, O.L.Vrouw-in-de-wijngaardkerk te Veerle, kapel O.L.Vrouw-van-de-Ossenweg, in Zoutleeuw: het Vleeshuis, het stadhuis en het Huis de Spiegel, in Hasselt: het refugehuis Herkenrode,

³⁶ JACQUES MOULIN, Quand les châteaux étaient peints, in : o.c. (<http://crcv.revues.org/index1692.html>).

³⁷ JONATHAN FOYLE, Some examples of external coloration on English Brick buildings, c. 1500-1650, in : o.c. (<http://crcv.revues.org/index125.html>).

³⁸ JAMES L.GARVIN, *A Building History of Northern New England*, s.l., 2001.

³⁹ GABRI VAN TUSSENBROEK, Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin, in : *Jaarboek abdijmuseum Ter Duinen 1138*, Koksijde, 2008, p. 119.

⁴⁰ DAVID ANDREWS, Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin, in : *Jaarboek abdijmuseum Ter Duinen 1138*, Koksijde, 2008, p. 68-72.

het kasteel van Heers, de commanderijhoeve in Gruitrode, de St-Servatiuskerk in Groot-Loon, delen van het kasteel van Rijkel, het kasteel van Widooie.... Binnen dit strakke patroon was er geen ruimte voor de inbreng van (grote) figuren, noch fysisch, noch esthetisch.

Ook in Nederland resten nog tal van gebouwen die getuigen van het roemrijke verleden maar waarbij het gebruik van natuursteen de overhand bleef houden op baksteen dat meer als opvulmateriaal werd gebruikt.

Contrasterend hiermede heeft men in de noordelijke helft van Frankrijk wel de moeite gedaan om zelfs binnen het 'opvulmateriaal', hoe beperkt ook, toch ruitverdelingen aan te brengen. Heel wat overblijvende kastelen zijn hiervan nog steeds stille getuigen.

Een speciale variant vinden we terug in de Sint-Baafskathedraal te Gent die volledig is opgetrokken in natuursteen, maar waar intern wel behoorlijk grote baksteenopervlakken voorkomen, zeker in het jongste deel van het schip (1533-1559). Hier zijn binnen in het gebouw een aantal metseltekens uitgevoerd in het deel van de hoofd-beuk dat boven de zijbeuken uitsteekt. Voorlopig is dit het mij enige gekend gebouw met geïsoleerde metseltekens binnen in het gebouw.

Men kan stellen dat het gebruik om geïsoleerde metseltekens te plaatsen gelijklopend met de heropleving van baksteenmetselwerk is ontstaan en behoorlijk frequent werd toegepast. Het werd duidelijk als een normaal gebruik ervaren dat pas met de eeuwen verminderde. Het percentage gebouwen met metseltekens slonk, evenals het aantal tekens per gebouw (zie hoger). Overwegend werd weinig aandacht besteed aan een verzorgde uitvoering van metselwerkverbanden, met uitzondering van de zone van de metseltekens waar men toch duidelijk trachtte hier een meer presentabel geheel van te maken.

4. EEN EERSTE ANALYSE VAN METSELTEKENS

4.1. SYMBOLEN OF DECORATIE?

Vertrekkend van de voorafgaande analyse van de ontstaansgeschiedenis is het duidelijk dat voor de metselaarstekens het decoratief aspect altijd meespeelde.

De niet-vlakvullende metseltekens komen in de 13de-14de tot in de 16de eeuw ofwel op minder zichtbare plaatsen

verspreid voor, soms enkel op het bovenste deel van de kerktoeren, ofwel werd een gans gebouw(deel) gevuld met tekens. Als voorbeeld voor de eerste hypothese wordt de westertoren van Olmen (15de eeuw) vernoemd. Op de kerk zijn 16 tekens aangebracht, behoorlijk verspreid, erg onregelmatig verdeeld, hoog in de gevels en, zeker nu, weinig opvallend. Hiertegenover kan men de kerk van St-Lenaarts (Noorderkempen-1436) stellen waar de westertoren alleen reeds gevuld is met minstens 30 tekens, van beneden tot boven, op alle zijden, zodat je er eigenlijk niet naast kan kijken. Ook in de Cannaertshoeve in Stevoort (14de eeuw?) vinden we 16 tekens terug, verspreid over hoofdzakelijk 2 gevels. Maar het is duidelijk dat zeker de zuidgevel en stroken van de noordgevel dermate zijn verweerd dat daar mogelijk aanwezige tekens volledig verdwenen zijn.

Op de kerk van Domburg (NL-Zeeland, 6 tekens) zijn de tekens verdeeld over de hoogste torentravee.

De voorbeelden van verspreide, niet regelmatige, asymmetrische, aanbreng van vroege tekens, vaak nog op grote hoogte, tonen aan dat het decoratief aspect in dat geval bijkomstig was. De tekens waren minder zichtbaar voor passanten, wel voor 'geesten' of onbegrepen natuurkrachten. Dit lijkt er toch wel op te wijzen dat de tekens een bezwerende/beschermende boodschap hadden.

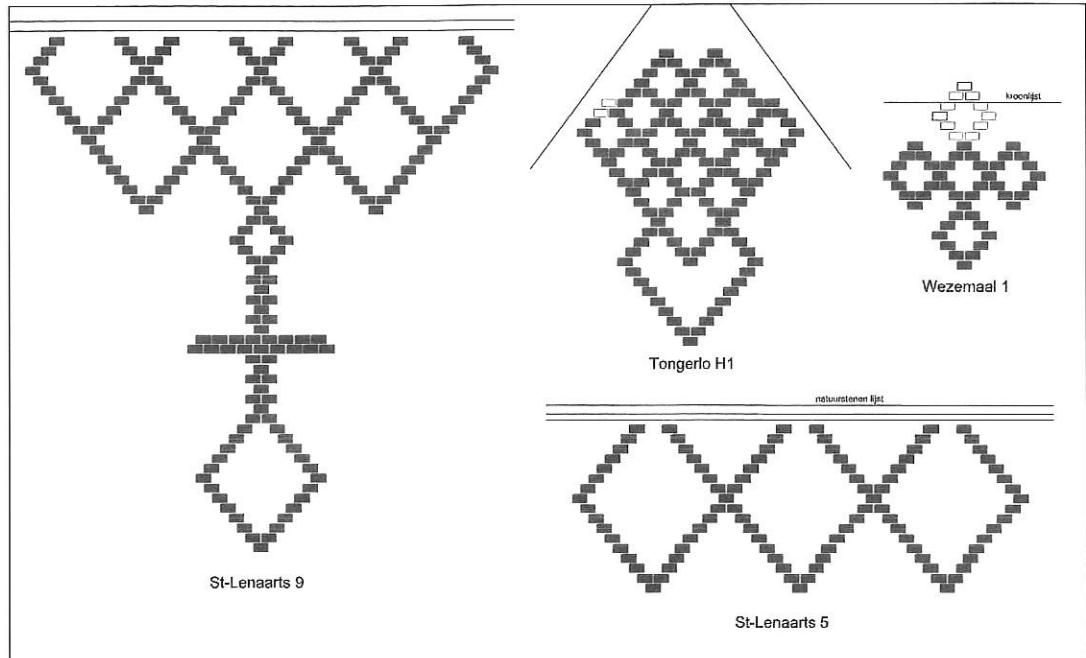
Dat de metseltekens wel wat met volksgeloof zouden te maken hebben, kan verder gesteund worden door de vaststelling dat het aantal teruggevonden metseltekens groter lijkt in armere landelijke gebieden, zoals de Kempen en West-Vlaanderen (België), de Thiérache en Frans-Vlaanderen (Noord-Frankrijk) dan in meer verstedelijkte of rijkere regio's. Daar haalt het natuursteengebruik vaker de overhand en wordt baksteen nadrukkelijker als vulmiddel aangewend, of komen metseltekens nadrukkelijker over als louter decoratief (vaak gevelvullend).

Er worden verder wel tekens teruggevonden op middeleeuwse vestingstorens en in begijnhoven en kloosters, maar beduidend weinig in de stadsomgeving zelf.

In de loop van de tijd blijkt de zichtbaarheid van de tekens echter steeds belangrijker te worden, men wil meer iets vertellen. Deze evolutie loopt gelijk met een geleidelijke wisseling van tekentypes en allicht ook met een vermindering van kennis van en voeling met de originele betekenis. Vanaf de 17de eeuw komen de tekens bijna uitsluitend voor in frontale gevels. Het gaat hier hoofdzakelijk om gevels die zichtbaar zijn vanop de belangrijkste aangrenzende wegenis.

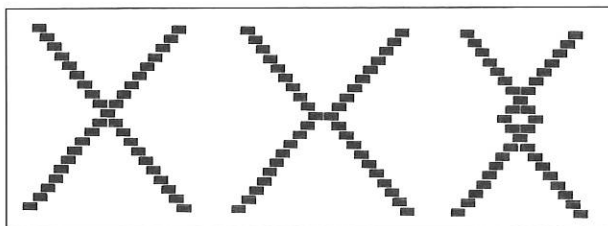
In gans de toepassingsperiode mag ook de creatieve inbreng van de metselaar nooit worden onderschat! Met andere woorden: zogezegd identieke tekens met een zelfde boodschap gaan er in de praktijk steeds verschillend uitzien: er wordt nog iets aan toegevoegd, een extra accent

Onvolledige tekens

gelegd, er wordt iets weggelaten...

Verder zijn er de praktische randvoorwaarden: verschillen in steenformaten, grootte en plaats die men de tekens wenste te geven, aanwezigheid van onderbrekingen in de metselwerkvlakken, moeilijkheid van regelmatige opbouw vooral van grotere tekens in de langzame vordering van het metselen, die maken dat tekens er soms wat anders gaan uitzien. Zie hieronder bijvoorbeeld het voorbeeld van maalkruisvormen: het klassieke maalkruis, het verenigingsteken, de molenijzervorm. Ze kregen wel andere namen, maar hadden ze ook wel een andere betekenis? Het was genoeg dat men zich bij de aanzet van het teken onderaan met twee zwarte koppen, vergiste in het aantal tussenliggende koppen. Men kon natuurlijk corrigeren in de hoogte.

Maalkruisen

En niet te vergeten als we nu naar tekens kijken: na enkele eeuwen bewogen geschiedenis zijn door normale slijtage, door verbouwingen, gevelherstellingen etc. tekens gaan vervagen of zijn mogelijks gedeeltelijk verdwenen.

4.2. ONVOLLEDIGHEDEN EN FOUTEN IN TEKENS

Men dient te beseffen dat zeker grotere metseltekens niet altijd zo eenvoudig uit te voeren zijn. Men begint inderdaad beneden, samen met het normaal optrekken van het metselwerk. Hierbij moet worden uitgegaan van de beschik-

bare bovenliggende ruimte, aanwezige gevelopeningen, breedte en hoogte van de figuur, juiste aanzetten...

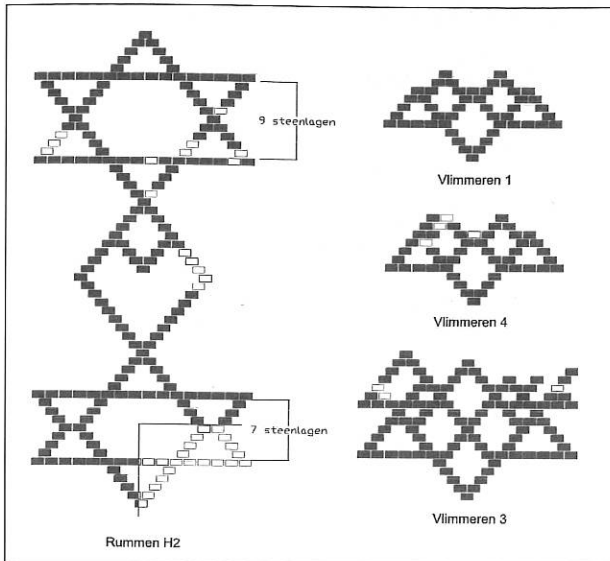
In St-Lenaarts komen zo enkele ruitfiguren voor zonder top, aangezien daar net in die laatste metselwerktagen een natuurstenen sierboord moest worden geplaatst. In de pastorie van Wezemaal komen enkele ruit-kruisen voor zonder bovenste ruit. Kwam de kroonlijst allicht uiteindelijk toch iets lager dan eerder verwacht? Of werd het dak (in een latere fase) ooit verlaagd? Of werd het toch bewust zo uitgevoerd als Tau-kruis?

In de tipgevel van de tiendschuur van Tongerlo (zie afbeelding) zijn de bovenste zijden van de hart-ruit een halve steen te breed genomen waardoor de hogere binnenin liggende ruiten een halve steen moeten zakken om te passen in de figuur. De tipgevels van de dwarsbeuk van de St-Laurentiuskerk van Bocholt zijn voorzien van een vlakvullende ruitversiering. Deze lijkt tijdens de uitvoering te zijn ingepast in het gabariet van de tipgevel, met het nodige pas- en wringwerk, waaruit blijkt dat de ruitversiering geen deel uitmaakte van het concept van het gebouw. Men had immers de dakhelling kunnen afstemmen op de metselfiguur, hetgeen niet het geval is.

Toch zijn de meeste tekens nog relatief eenvoudig in uitvoering. Dit ligt iets anders bij een hexagram (twee in elkaar verwerkte driehoeken, 'Jodenkruis') dat voorafgaand goed doordacht moet zijn naar grootte en compositie. Het dubbele hexagram in de kasteelhoeve van Hoen te Rummen-Geetbets vertoont onderaan een opbouwfout van twee metselwerktagen. Enkele andere tekens, zoals deze in Vlimmeren, kunnen dan ook wijzen op een mislukte poging om een hexagram te realiseren⁴¹. (?). In deze visie lukte het in Vlimmeren pas om mooie hexagrammen te

⁴¹ HERMAN STRIJBOOS, Tekens van tegenspraak, Een inventarisatie van oude tekens op gevels in de Zuidelijke Nederlanden, in : o.c.

realiseren in de hogere geveldelen.

Hexagrammen

Ook in Waalwijk (NL, Noord-Brabant) doet zich hetzelfde fenomeen voor.

Een aantal tekens zijn duidelijk onvolledig. De tekens aan de achterzijde van de waterburcht van Alden Biesen lijken geraakt door een ooit doorgevoerde wijziging van de ramen. Het hogere dubbele hexagram uit Rummen is onderaan verstoord door een latere gevelopening. In Eindhoven verdwijnt een tekendeel achter een later aangebouwd bouwvolume. Het groot motief links van de poort van het kasteel van Nieuwenhoven (St-Truiden) is midden doorbroken door het aanbrengen van een raam. In de zijgevel van de kapel O.L.V. van de bijstand te Tielon zitten drie onduidelijke tekens naast mekaar. Het rechtse teken is afgesneden door een raam. Maar de combinatie (jaartal?) lijkt vreemd en onvolledig. Allicht hebben herstellingen of aanpassingen aan het gebouw de tekens geraakt.

In Schoor-Balen werd het Pannenhuis, het vroeger Paenhuis uit 1680, volledig heropgebouwd. De huidige tekens blijken wat af te wijken van eerdere schetsen⁴² ervan, die op hun beurt reeds een vroegere aantasting van het tekengeheel vermoedden.

Een mooi voorbeeld hier is ook de Sint Anna-kapel te Lummen die normalerwijze wit gekalkt is, maar waar twee verticale tekens of tekendelen vaag zichtbaar worden onder de verweerde kalklaag. Mogelijk gaat het om een jaartal dat half werd weggestopt achter het allicht later aangebouwde portaal. Het bouwjaar was echter 1754 en wat vaag zichtbaar is lijkt te wijzen op 1 . . 1?

Sint-Anna-kapel te Lummen

Andere tekens zijn dermate vervaagd dat ze niet helemaal meer reconstrueerbaar zijn zoals het calvariekruis op de St-Jacobskerk te Leuven en het teken op de gasthuishoeve te Geel (straatzijde).

Metseltekens deel 1.

Marc Robben

Kloosterstraat 40

3583 Paal

marc.robben@telenet.be

⁴² H.H.M. STRIJBOS, Metseltekens, in : o.c., RV-blad 01-16.

Het dorp in de stad? Plattelandsvlucht, verstedelijking en migratienetwerken in de lange negentiende eeuw: een verkenning aan de hand van de casus Antwerpen¹

Anne Winter

De lange negentiende eeuw (1750-1914) was een uiterst belangrijke scharnierperiode in de geschiedenis van Europa. Zij was het schouwtoneel van een reeks diepgaande maatschappelijke veranderingen die Europa omvormden van een grotendeels landelijke samenleving tot de sterk verstedelijkte en geïndustrialiseerde regio die we nu kennen. Volgens de berekeningen van Paul Bairoch nam het absolute aantal Europese stedelingen toe van 15 miljoen in 1750 tot maar liefst 127 miljoen in 1910, terwijl hun respectieve aandeel in de Europese bevolking steeg van amper 12 tot 41 percent.² Steeds meer Europeanen woonden in steden, en dan in het bijzonder in grote steden. Het aantal megasteden met meer dan 100.000 inwoners steeg van 17 in 1800 tot 101 in 1890, en samen waren zij goed voor meer dan 13 percent van alle Europeanen tegen 1890.³ Dit verstedelijkingsproces greep plaats tegen de achtergrond van belangrijke economische transformaties, waarbij het kleine boerenbedrijf en de rurale en

ambachtelijke nijverheid het uiteindelijk moesten afleggen tegen gemechaniseerde massaproductie, die voornamelijk in steden was geconcentreerd.⁴ De sterke groei in de stedelijke bevolking is dan ook lange tijd toegeschreven aan een eenmalige overheveling van de Europese bevolking van het platteland naar de stad. Volgens deze verouderde zienswijze duwden de negentiende-eeuwse 'moderniseringsprocessen' een grote groep mensen weg van het verarmde platteland in de richting van stedelijke werkgelegenheid. Hierbij werd migratie beschouwd als een essentieel nieuw fenomeen dat zich slechts in één richting voltrok: van het platteland naar de stad. Migranten waren in deze visie weinig anders dan willoze slachtoffers van economische transformaties, die geen andere keuze hadden dan het verarmde platteland in te ruilen voor een onzeker bestaan in de ongekende stad. Ontruikt aan het vertrouwde dorpsleven was de nieuwe stadsbewoner daarbij ten prooi aan de eenzaamheid, anonimiteit,

¹ Dit artikel vormt de weergave van de lezing van Anne Winter gehouden op de Heemdag 2009 te Antwerpen.

² PAUL BAIROCH, *De Jéricho à Mexico. Villes et économie dans l'histoire*, Paris, 1985, p. 282.

³ JAN DE VRIES, *European urbanization, 1500-1800*, London, 1984, p. 36 en p. 48.

⁴ Voor een algemeen overzicht van de sociaal-economische ontwikkelingen in België, zie: HERMAN VAN DER WEE en KAREL VERAGHTERT, *De economie van 1814 tot 1944*, in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, vol. 8, Hasselt, 1978, p. 130-211.

armoede, overbevolking, criminaliteit en degeneratie die de negentiende-eeuwse grootstad kenmerkten.⁵

In de voorbije twintig tot dertig jaar is deze oude doch invloedrijke zienswijze op verschillende fundamentele vlakken onjuist bevonden. Een eerste fundamentele correctie is dat migratie allesbehalve een nieuw of 'modern' fenomeen was in de negentiende eeuw. Verschillende historische studies hebben ondertussen aangetoond dat Europeanen ook in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw veelvuldig migreerden, op zoek naar werk, een carrière, een huwelijkspartner, of gewoon een beter leven – en dit zowel over korte als lange afstanden, en dikwijls verscheidene keren in de loop van hun leven.⁶ Tegelijk, en dit is een tweede belangrijke correctie, blijken migratiepatronen in de negentiende eeuw veel complexer en veelzijdiger te zijn geweest dan kan gevat worden onder de noemer van éénrichtingsverkeer van platteland naar de stad, en daarin verschilden zij niet veel van de migratiepatronen die ook de voorgaande eeuwen kenmerkten. Net als voordien greep migratie in de negentiende eeuw voornamelijk plaats over korte afstanden en binnen welbepaalde regio's, bleef een heel deel van de mobiliteit beperkt tot landelijke contexten, en was er net zo goed sprake van migratie van de stad naar het platteland als vice versa. Het grootste deel van de stedelijke inwijkelingen, zowel in de negentiende eeuw als voordien, kwam dan ook van het onmiddellijke stedelijke hinterland, dat reeds eeuwenlang een traditie had opgebouwd van intense bevolkingsuitwisselingen met de stad.⁷

Gedetailleerde studies op stadsniveau hebben bevestigd dat de negentiende-eeuwse stad slechts voor weinig inwijkelingen een eindpunt was. Vele migraties naar de stad waren tijdelijk van aard, en de migratiestromen uit de stad waren dikwijls van ongeveer dezelfde grootte-orde als die naar de stad. De nettowinst in termen van nieuwe stedelingen was dus maar een fractie van de totale bruto migratiestromen naar en uit een gegeven stad. Zo berekende James Jackson voor de sterk groeiende stad Duisburg in het Duitse Ruhrgebied dat de aangroei van

96.000 inwoners tussen 1845 en 1914 het netto resultaat was van meer dan 700.000 geregistreerde immigraties en emigraties over dezelfde periode.⁸ De netto aanwinst van zo'n 100.000 inwoners in Rotterdam over dezelfde periode was het resultaat van 800.000 migraties van en naar de stad,⁹ terwijl Amsterdam slechts 110.000 nieuwe inwoners overhield aan de meer dan één miljoen verhuizingen van en naar de stad tussen 1870 en 1900.¹⁰ Aangezien vele inwijkelingen de stad terug verlieten, was de bijdrage van immigratie tot stedelijke groei veel kleiner dan oorspronkelijk werd gedacht. Een derde belangrijke correctie is dan ook dat natuurlijke groei, dat wil zeggen het overschot van geboorte over sterfte, een veel belangrijker rol speelde in het negentiende-eeuws patroon van stedelijke groei dan vroeger werd gedacht. De precieze balans tussen natuurlijke groei en immigratie als bron van stedelijke groei verschilde sterk van stad tot stad, maar zeker tegen de tweede helft van de negentiende eeuw lijkt de eerste factor dominant geweest te zijn in het groeipatroon van de meeste Europese steden.¹¹ Een vierde belangrijke correctie is tot slot dat migranten niet noodzakelijk een eenzaam en marginaal bestaan wachtte in de stad. Studies naar onder meer Duisburg, Marseille of Rotterdam toonden aan dat migranten zelden geïsoleerd waren wanneer zij in de stad aankwamen, maar integendeel dikwijls konden terugvallen op een sociaal netwerk van vrienden, familieleden en dorpsgenoten. Bovendien blijken stedelijke inwijkelingen niet zelden zowel autochtone stedelingen als achtergebleven dorpsgenoten de loef afgestoken te hebben in termen van opwaartse sociale mobiliteit.¹² Zelfs in tijden van grootschalige verarming op het platteland, bleef migratie dus een selectieve aangelegenheid: zij die naar de stad trokken waren niet de allerarmsten, maar in de eerste plaats diegenen die in termen van leeftijd en scholing het best waren uitgerust om de stedelijke werkgelegenheid te benutten.¹³

Deze historiografische correcties op het eenzijdige beeld van een eenmalige plattelandsvlucht hangen samen met een bredere theoretische omslag in het (historische) mi-

⁵ JAMES JR. JACKSON en LESLIE PAGE MOCH, *Migration and the social history of Europe*, in: DIRK HOERDER en LESLIE PAGE MOCH, red., *European migrants: Global and local perspectives*, Boston, 1996, p. 52-69.

⁶ Zie onder meer: JAN LUCASSEN en RINUS PENNINX, *Nieuwkomers: Immigranten en hun nakomelingen in Nederland, 1550-1985*, Amsterdam, 1985; LESLIE PAGE MOCH, *Moving Europeans: Migration in western Europe since 1650*, 2de ed., Bloomington & Indianapolis, 2003; DANIEL ROCHE, *Humeurs vagabondes: de la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*, Paris, 2003.

⁷ STEVE HOCHSTADT, *Mobility and modernity: migration in Germany, 1820-1989*, Ann Arbor, 1999; JAMES HARVEY JACKSON, *Migration and urbanization in the Ruhr Valley, 1821-1914*, Atlantic Highlands N.J., 1997; COLIN G. POOLEY en JEAN TURNBULL, *Migration and mobility in Britain since the eighteenth century*, London, 1998; JEAN-PIERRE POUSSOU, *Mobilité et migrations*, in: JACQUES DUPÂQUIER, red., *Histoire de la population française, vol. 2: De la Renaissance à 1789*, Paris, 1988, p. 116-118.

⁸ HARVEY JACKSON, *o.c.*, p. 190-191.

⁹ HENK VAN DIJK, *Rotterdam 1810-1880: Aspecten van een stedelijke samenleving*, Schiedam, 1976, p. 443.

¹⁰ AD KNOTTER, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt: Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Zwolle, 1991, p. 294.

¹¹ JAN DE VRIES, *Problems in the measurement, description and analysis of historical urbanization*, in: AD VAN DER WOUDE, AKIRA HAYAMI en JAN DE VRIES, red., *Urbanization in history. A process of dynamic interactions*, Oxford, 1990, p. 52-60; LESLIE PAGE MOCH, *o.c.*, p. 131; JEFFREY G. WILLIAMSON, *Coping with city growth during the British Industrial Revolution*, Cambridge, 1990, p. 24.

¹² HARVEY JACKSON, *o.c.*, hoofdstuk 5; CATHARINA LIS en HUGO SOLY, *Neighbourhood social change in West European cities*, in: *International Review of Social History*, s.l., 38 (1993), nr. 1, p. 1-30; LEO LUCASSEN, *De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)*, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, s.l., 1 (2004), nr. 2, p. 92-116; WILLIAM H. SEWELL, *Structure and mobility. The men and women of Marseille, 1820-1870*, Cambridge, 1985, p. 234-312.

¹³ JASON LONG, *Rural-urban migration and socioeconomic mobility in Victorian Britain*, in: *Journal of Economic History*, s.l., 65 (2005), nr. 1, p. 1-35; JEFFREY G. WILLIAMSON, *o.c.*, p. 59-81.

gratieonderzoek waarbij het overwicht van economische verklaringsmodellen (push-pull) wordt verlaten voor benaderingen die meer aandacht hebben voor de rol van sociale netwerken, migratie-informatie, familiale en individuele kenmerken in het verklaren van migratiestromen. Hoewel de onderliggende factoren vaak structureel en economisch van aard zijn, migreerden (en migreren) mensen in de eerste plaats doorgaans naar bestemmingen waar zich reeds vrienden, familie of kennissen bevonden, of waarover men via andere kanalen – al dan niet betrouwbare – informatie verkreeg. Daarom krijgt ook het beslissingsproces dat voorafgaat aan migraties meer aandacht in de wetenschappelijke literatuur: migratie wordt niet langer gezien als een automatische reactie op onpersoonlijke economische krachten, maar als een sociaal gebeuren waarin mensen op basis van beschikbare informatie verschillende opties tegen elkaar afwegen.¹⁴ Net het belang van sociale netwerken en migratie-informatie verklaart waarom de meeste migraties zowel in de vroegmoderne periode als tijdens de negentiende eeuw over relatief korte afstanden en binnen regionale systemen plaatsvonden. De intense uitwisseling van goederen en mensen tussen stad en hinterland in het kader van handelsbetrekkingen, marktbezoeken, rechtspraak, en regionale arbeidsmarkten vormden als het ware de transportbanden waarlangs migratie-informatie werd verspreid en migratie plaatsvond.¹⁵

Deze recente historiografische herzieningen van het fenomeen van stedelijke migratie hebben belangrijke implicaties voor de manier waarop we de relaties tussen stad en platteland zien in de lange negentiende eeuw. In de eerste, verouderde, visie werd migratie beschouwd als een moderne en moderniserende factor die zorgde voor het openbreken van voormalig gesloten sedentaire dorpsgemeenschappen, die plaats moesten ruimen voor het moderne leven in de anonieme grootstad. De negentiende-eeuwse migrant was daarbij in de eerste plaats een ontwortelde die werd ontrukkt aan de sociale bescherming van het vertrouwde dorpsmilieu, en zich op zijn eentje moest beredderen in een radicaal nieuwe, onvertrouwde en vijandige stedelijke omgeving. De breuk tussen platteland en stad was daarbij compleet en onomkeerbaar. De meer recente visies zien migratie echter niet noodzakelijk als een ontwortelend fenomeen. Integendeel, migratie kon ook een stabiliserende factor zijn in het smeden en onderhouden van sterke regionale banden tussen een stad en haar hinterland. Migraties van het platteland naar de stad waren in de negentiende eeuw geen nieuw fenomeen, maar hadden integendeel plaats binnen een eeuwenlange traditie van regionale migratienetwerken. Zowel

voor de preindustriële als voor de negentiende-eeuwse plattelandsmigrant was de stad dan ook doorgaans geen onvertrouwde bestemming, en impliceerde de stap naar de stad niet noodzakelijk een radicale breuk met het thuisfront. Integendeel, familiale en dorpsnetwerken konden een belangrijke rol spelen in het ondersteunen van de migratie, bijvoorbeeld in het vinden van werk of huisvesting, en werden ook na de migratie in stand gehouden, onder meer door retourmigratie.

Migratie was dus niet zo nieuw, en de stad was niet zo onvertrouwd als vooropgesteld werd in het moderniseringsparadigma dat lange tijd onze kijk op de negentiende eeuw bepaalde. We weten nu dat stedelijke migraties konden bogen op een lange traditie, en dat de migranten in kwestie dikwijls wandelden langs vertrouwde paden, konden terugvallen op sociale netwerken, en nauwe banden behielden met hun dorp van oorsprong. Maar betekent dit dan dat er helemaal niets veranderde in de loop van de negentiende eeuw? Uiteindelijk wel, want de onderliggende economische voorwaarden die eeuwenlang de migraties tussen stad en hinterland hadden vormgegeven werden onderworpen aan diepgaande en onomkeerbare transformaties. Hoewel het belangrijk is oog te hebben voor de continuïteiten met migratiepatronen in de voorgaande perioden, moeten we ook weer niet zover gaan om de ogen te sluiten voor die verschillen die negentiende-eeuwse stadsmigranten wél onderscheidden van hun voorgangers. In deze uiteenzetting willen we dan ook nagaan wat er nu voor de casus België uiteindelijk wel en niet veranderde op het vlak van stadsmigratie in de lange negentiende eeuw. De focus ligt daarbij in het bijzonder op de verhoudingen tussen stad en hinterland. Regionale migratiesystemen vormden immers al eeuwenlang een fysiek bindmiddel tussen stad en hinterland, dat niet alleen de uitwisseling van mensen en goederen verzekerde, maar ook de verspreiding van gebruiken, kennis, technieken, nieuwtjes, en dialecten binnen een regionaal gebied ondersteunde. Zorgden de veranderingen in negentiende-eeuwse migratiepatronen voor een verstoring van dit regionale netwerk?

Om deze vraag te beantwoorden gaan we meer in het bijzonder in op recent historisch onderzoek voor Antwerpen, dat gebaseerd is op een breed gamma aan beschikbaar bronnenmateriaal met betrekking tot migratie, van volkstellingen, bevolkingsregisters, inwijking- en emigratieregisters, tot hospitaalregisters en steunaanvragen.¹⁶ De Antwerpse casus is in deze bijzonder relevant om vraagstukken van continuïteit en verandering in migratiepatronen te onderzoeken, net omdat de stad zo'n diepgaande economische, demografische, politieke, sociale

¹⁴ DIRK HOERDER, Segmented macrosystems and networking individuals: the balancing functions of migration processes, in : JAN LUCASSEN en LEO LUCASSEN, red., *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives*, Bern, 1997, p. 73-84; CLÉ LESGER, Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd, in : *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, s.l., 3 (2006), nr. 1, p. 3-23; PAUL-ANDRÉ ROSENTAL, *Les sentiers invisibles: Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*, Paris, 1999. Meer algemeen: THEO ENGELLEN, Labour strategies of families: A critical assessment of an appealing concept, in : *International Review of Social History*, s.l., 47 (2002), nr. 4, p. 453-464.

¹⁵ ANNE WINTER, *Migrants and urban change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860*, London, 2009, p. 13-17.

¹⁶ Voor een overzicht van het gebruikte bronnenmateriaal, zie *Ibidem*, p. 62-68.

en ruimtelijke veranderingen onderging tijdens de periode in kwestie. Van een regionaal textielcentrum in de late Oostenrijkse periode, evolueerde de stad in sneltempo tot een belangrijke marinehaven onder Frans bestuur (1794-1814), en transformeerde ze vervolgens verder tot een internationale commerciële haven in de Hollandse (1815-1830) en vervolgens Belgische periode (1830-). Tegelijk groeide haar inwonertal van zo'n 50.000 in de late achttiende eeuw, tot meer dan 100.000 tegen het midden van de negentiende eeuw, en meer dan 300.000 aan de vooravond van WO I – een aangroei die in sterke mate door immigratie werd gestuurd.¹⁷ Hoe evolueerden nu patronen van migratie doorheen deze vele omgevingsveranderingen, en wat waren de implicaties daarvan voor de relatie tussen dorp en stad?

Migratiepatronen aan het einde van het ancien régime

België kon aan de vooravond van de industriële omwenteling van de lange negentiende eeuw bogen op een lange en sterke stedelijke traditie. Reeds aan het einde van de vijftiende eeuw woonde 28 percent van de bevolking in steden van meer dan 5.000 inwoners – wat deze gewesten toen tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa maakte. Tegen het einde van de achttiende eeuw stond dit stedelijk percentage op 26 percent, en met gemiddeld 80 personen per vierkante kilometer was het één van de meest dichtbevolkte streken van dat moment.¹⁸ Hoewel deze schijnbare continuïteit belangrijke ruimtelijke en chronologische verschuivingen maskeert, blijft de observatie overeind dat steden een uiterst belangrijke factor waren in de vroegmoderne geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Deze sterke stedelijke traditie was enkel mogelijk door permanente immigraties. We weten onder-

tussen immers dat steden in vroegmodern Europa omwille van de slechte hygiënische omstandigheden doorgaans meer sterften dan geboorten optekenden: zonder de aanvoer van nieuwe inwoners van buiten de stadsmuren konden steden met andere woorden hun bevolking niet op peil houden, laat staan in aantal toenemen. Reeds in de vroegmoderne periode was er dus sprake van omvangrijke migratiestromen van het platteland naar de stad in die gebieden die het huidige België uitmaken.¹⁹

De reikwijdte van een stedelijk rekruteringsgebied hing in grote mate samen met de economische allure van een stad. Zo kwam maar liefst 80 percent van de nieuwe poorters van het 'boomende' zestiende-eeuws Antwerpen uit plaatsen gelegen buiten de grenzen van de huidige provincie Antwerpen, terwijl de stedelijke rekruteringsstraal in de zogenaamde 'ongelukseeuw' (1648-1748) fors terugviel: tegen het tweede kwart was de meerderheid van de nieuwe poorters geboren afkomstig van de huidige provincie Antwerpen, en het merendeel van de anderen kwam van aangrenzende gebieden in de huidige provincies Brabant en Noord-Brabant.²⁰ In vrijwel alle gevallen, of het nu ging om een metropool of regionaal centrum, waren steden evenwel in de eerste plaats afhankelijk van het omliggende platteland als aanvoergebied van nieuwe stedelingen en werkkrachten. Dit gebied wordt in de Franse historiografie ook wel aangeduid als "le bassin démographique", oftewel het demografisch bekken van een stad. Ruimtelijk betekent dit dat elke stad doorgaans beschikte over zijn eigen landelijke rekruteringsgebied bij uitstek, dat ongeveer overeen kwam met het stedelijke verzorgingsgebied.²¹ Zo berekende Bruno Blondé aan de hand van poortersboeken en andere bronnen het rekruteringsgebied van Brabantse steden in de tweede helft van de achttiende eeuw: het resultaat is een ruimtelijke indeling van verschillende stedelijke invloedsferen. Binnen deze invloedsferen waren migratiebewegingen doorgaans op één bepaalde stad gericht.²²

Deze permanente aanvoer van stedelingen uit het hinterland was niet alleen vitaal omwille van demografische redenen, maar was ook noodzakelijk voor de goede werking van de vroegmoderne stedelijke economie, waar menselijke spierkracht een zeer belangrijke bron van energie bleef.²³ Doordat landelijke migranten doorgaans weinig geschoold waren en migratie dikwijls plaatsvond

¹⁷ *Ibidem*, p. 57-60.

¹⁸ A. LOTTIN en H. SOLY, Aspects de l'histoire des villes des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège (milieu du 17e siècle à la veille de la Révolution Française), in : JEAN-PIERRE POUSSOU, red., *Etudes sur les villes en Europe Occidentale (milieu du 17e siècle à la veille de la Révolution Française)*, vol. 2, Paris, 1981, p. 217-218; DENIS MORSA, L'urbanisation de la Belgique (1500-1800). Taille, hiérarchie et dynamique des villes, in : *Revue du Nord*, s.l., 1997, nr. 320-321, p. 309-310.

¹⁹ PAUL M. M. KLEP, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900*, Nijmegen, 1981, p. 58-65; DENIS MORSA, Les immigrants dans les villes des principautés belges (17e-18e siècles), in : DENIS MENJOT en JEAN-LUC PINOL, red., *Les immigrants et la ville. Insertion, intégration, discrimination (12e-20e siècles)*, Paris, 1996, p. 175.

²⁰ CLÉ LESGER, Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1655, in : *Stadsgeschiedenis*, s.l., 1 (2006), nr. 2, p. 97-121; J. VERBEEMEN, Immigratie te Antwerpen, in : *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, s.l., 1959, p. 81-100.

²¹ JEAN-PIERRE POUSSOU, Mobilité et migrations, in : JACQUES DUPÂQUIER, red., *o.c.*, p. 118.

²² BRUNO BLONDE, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk, ca 1750-ca 1790*, Brussel, 1999, p. 35-40.

²³ JAN DE VRIES, *European urbanization, 1500-1800*, London, 1984, p. 196-206.

via specifieke sociale netwerken en informatiekanaal, kwamen zij veelal in bepaalde sectoren van de stedelijke economie terecht, in het bijzonder de verzorgende nijverheden en dienstensector. Vele activiteiten waren bovendien seizoensgebonden van aard, en gecombineerd met de permanente nood aan jonge en krachtige arbeiders betekende dit dat vele migraties naar de stad tijdelijk van aard waren: dikwijls voor een paar maanden of enkele jaren. Deze tijdelijke migraties vonden dikwijls plaats in sterk gestructureerde patronen, zoals wanneer jongvolwassen meisjes enkele jaren naar de stad trokken om als dienstmeid aan de slag te gaan, of wanneer hun mannelijke leeftijdsgenoten hetzelfde deden om gespecialiseerde beroepservaring op te doen.²⁴

Slechts een fractie van alle inwijkelingen bleef dus uiteindelijk in de stad wonen, zodat het totale aantal mensen met enige stedelijke ervaring een veelvoud was van het reële aantal stedelingen op een bepaald moment: veel meer dorpelingen hadden immers in de loop van hun leven in de stad gewoond. De implicatie was dat de stad voor pre-industriële plattelandsmigranten doorgaans geen onvertrouwde bestemming was: veelal was een migrant reeds eerder in de stad geweest, kon hij of zij erop rekenen dorpsgenoten of familiegenoten in de stad aan te treffen en/of bogen op de migratie-ervaring die reeds door kennissen was opgedaan. De vroegmoderne samenleving kende in de woorden van migratiespecialist Leslie Page Moch met andere woorden geen strikte scheiding tussen stad en platteland: stadsmuren waren eerder doordringbare membranen waarlangs een permanente uitwisseling van bevolking tussen stad en hinterland plaatsvond.²⁵ Tegen het moment dat de eerste volkstelling plaatsvond die het toestond inwijkelingen van autochtone inwoners te onderscheiden, tegen het einde van de achttiende eeuw, bleek zo'n 25 tot 35 percent van alle volwassen Zuid-Nederlandse stedelingen geboren buiten de stadsmuren.²⁶ Deze kenmerken van vroegmoderne migratiepatronen vinden we allemaal terug in de casus die voor onze gewesten het beste onderzocht is, die van Antwerpen in de tweede helft van de achttiende eeuw: in 1796 bleek 27 percent van de volwassen stedelijke bevolking (i.e. ouder dan twaalf jaar) buiten de stadsmuren geboren. Daarvan kwam bijna de helft uit de huidige provincie Anwerpen (48 percent), en nog een kwart uit de aangrenzende provincies Brabant (13 percent) en Noord-Brabant (12 percent) – wat bevestigt dat het rekruteringsgebied van Antwerpen hoofdzakelijk oostwaarts georiënteerd was, en in de eerste plaats het voormalige Hertogdom Brabant besloeg. De

meerderheid (65 percent) was afkomstig van kleine dorpen van minder dan 5.000 inwoners, en slechts 17 percent kwam van grote steden met meer dan 20.000 bewoners. Vrouwen waren sterk in de meerderheid (61 percent), en waren extra oververtegenwoordigd onder korte-afstandsmigranten uit het rurale hinterland. We vinden migranten vooral terug als inwonende dienstmeid of huisknecht of in andere dienstsectoren zoals kleinhandel en transport, en in weinig gespecialiseerde nijverheidsberoepen die op de lokale markt gericht waren, zoals bakkers, brouwers en timmerlui. De meeste immigranten kwamen naar Antwerpen als jongvolwassene om er verdere beroepservaring op te doen en/of wat spaargeld te kunnen aanleggen, en een belangrijk deel van hen keerde weer huiswaarts na een aantal jaren in de stad gewerkt te hebben, hoewel een aantal een Antwerpse of ingeweken huwelijkspartner vond en in de stad bleef wonen, en soms opklom tot zelfstandig meester.²⁷

Een voorbeeld van een dergelijk traject is dat van Jacques Smeyers uit Retie, in de telling geregistreerd als een vierenvijftigjarige bakker met *petite fortune* in de proletarische Boeksteeg, en dertig jaar voordien ingeweken aan de leeftijd van vierentwintig jaar, waarschijnlijk als bakkersgast. In juni 1782 werd hij als bakker ingeschreven in de poortersboeken, wat waarschijnlijk overeenkwam met het moment waarop hij zich als zelfstandig bakker vestigde; op dat moment was hij bijna veertig jaar oud, en had hij meer dan zestien jaar in Antwerpen gewoond en gewerkt. Omwille van de lange migratietradities die hun dorp met de stad verbonden, waren rurale inwijkelingen doorgaans goed vertrouwd met hun bestemming, en konden zij bogen op informatie en steun van familie- en dorpsgenoten. Zo kon Jacques Smeyers bij zijn aankomst in Antwerpen naar alle waarschijnlijkheid terecht bij zijn naam-, dorps- en beroepsgeenoot Peter Smeyers, die een jaar voordien in de stad was aangekomen, zich als zelfstandig bakker vestigde in 1771 en op zijn vierenzestigste in de telling geregistreerd stond als welgestelde bakker op de Suikerrii.²⁸ Migratie naar Antwerpen vond in deze periode met andere woorden plaats in duidelijk gestructureerde patronen, langs gebaande paden die reeds vele dorps- en familiegenoten reeds vele jaren hadden gevolgd. Tijdelijke en permanente immigranten vormden een vertrouwd en herkenbaar element in de stedelijke samenleving, en het onderhouden van banden tussen dorp en stad vormden een wezenlijk onderdeel van individuele migratie-ervaringen. Blevেন deze banden behouden tijdens de transformaties van de lange negentiende eeuw?

²⁴ LESLIE PAGE MOCH, *o.c.*, p. 46-47; JEAN-PIERRE POUSSOU, *Mobilité et migrations*, in : JACQUES DUPÂQUIER, red., *o.c.*, p. 116-120.

²⁵ LESLIE PAGE MOCH, *o.c.*, p. 8.

²⁶ ANNE WINTER, *o.c.*, p. 75-76.

²⁷ ANNE WINTER, De microcontext van stedelijke groei: Posities en trajecten van immigranten op de Antwerpse arbeidsmarkt in de tweede helft van de achttiende eeuw, in : *Stadsgeschiedenis*, s.l., 1 (2006), nr. 2, p. 122-147; ANNE WINTER, *Migrants and urban change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860*, London, 2009, p. 70-99. Zeer rijke informatie over de telling van het Jaar IV in Antwerpen is te vinden bij JOS DE BELDER, *Elementen van sociale identiteit van de Antwerpse bevolking op het einde van de 18de eeuw. Een kwantitatieve studie*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1974. Zie ook JOS DE BELDER, De telling van het jaar IV (1796) te Antwerpen, in : *Noordgouw*, s.l., 17 (1977), nr. 1, p. 27-47.

²⁸ Voor meer informatie over Jacques en Peter Smeyers, zie ANNE WINTER, *o.c.*, p. 93.

Veranderingen in de negentiende eeuw

De negentiende eeuw ging in de Belgische gewesten gepaard met een hernieuwde sterke groei in het aantal stedelingen. Het aandeel inwoners van steden met meer dan 5.000 inwoners nam toe van 26 percent in 1800 tot 33 percent in 1846, wat het prille België tot een van de meest verstedelijkte landen van midden-negentiende-eeuws Europa maakte. Een verdere doorbraak in het verstedelijkingsproces had plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw: tegen 1900 woonde 52 percent van alle Belgen in steden van meer dan 5.000 inwoners. Aan de vooravond van Wereldoorlog I woonde maar liefst één Belg op vier in één van de grootsteden die het land rijk was: Brussel, Antwerpen, Luik, Gent en Charleroi.²⁹ Hoewel dit verstedelijkingsproces zich buitensporig vroeg en snel aftekende binnen België in vergelijking met onze buurlanden, zorgde het niet voor een radicale omvorming van de stedelijke hiërarchie zoals bijvoorbeeld in bepaalde Engelse regio's het geval was. Het merendeel van de stedelijke groei voltrok zich immers in steden die ook reeds in de voorgaande eeuwen de top van de stedelijke hiërarchie uitmaakten. Dit betekent evenwel niet dat er geen veranderingen plaatsvonden in de onderlinge relaties tussen steden, en tussen steden en hun hinterland, maar het impliceert wel dat het stedelijke rekruteringspatroon van de negentiende eeuw zich entte op migratietradities die reeds een lange geschiedenis kenden.

Hoewel er dus sprake was van een zekere continuïteit op het vlak van stedelijke structuur en hiërarchie, was de groei van de Belgische steden in de negentiende eeuw gestoeld op een geheel nieuwe economische basis, die gepaard ging met een proces van industrialisering en stedelijke specialisering. Tegelijk nam ook de druk op de rurale bestaanswijzen sterk toe in het negentiende-eeuwse België. Een sterke demografische groei, toenemende landversnippering en landloosheid en een groeiend belang van rurale nijverheden als bron van inkomsten zorgden voor een bijzonder kwetsbare bestaansbasis in vele landelijke gebieden. Deze rurale bestaansbasis werd dan

ook zwaar getroffen wanneer een reeks misoogsten samenviel met de dramatische ineenstorting van de rurale linnennijverheid in de crisis van de jaren 1840, die zich het scherpst manifesteerde in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, maar ook in de rest van België dramatische gevolgen had.³⁰ Deze crisis luidde dan ook het begin in van een langgerekt proces van sterke rurale verarming, die de landelijke basis waarop de oude patronen van stedelijke migraties waren gebaseerd ondermijnden.

Hoe evolueerden stedelijke migratiepatronen in het zicht van deze belangrijke economische transformaties van stad en platteland? Enerzijds blijken de Belgische steden gekenmerkt te zijn geweest door een sterke continuïteit in termen van het regionale rekruteringsgebied. Zo was het gebied waaruit de stad Antwerpen het sterkste rekruteerde in de tweede helft van de negentiende eeuw nog steeds min of meer gelijk aan het demografisch bassin van de late achttiende eeuw: ook in 1855 kwam één op de twee inwijkelingen uit de huidige provincie Antwerpen, een aandeel dat vergelijkbaar was met dat aan het einde van de achttiende eeuw en min of meer constant bleef doorheen de eerste decennia van de negentiende eeuw.³¹ Tegelijk waren er echter ook belangrijke verschillen merkbaar. Een eerste belangrijke verschuiving was met name te noteren op het kwantitatieve vlak: de absolute aantallen die van het platteland naar de steden trokken waren een veelvoud van de stromen die zich in vroegere jaren aftekenden! In deze toename blijkt de crisis van de jaren 1840 een belangrijk omslagpunt te zijn geweest: na de jaren 1840 schoot het aantal migranten dat naar Belgische steden trok werkelijk de lucht in. Voor Antwerpen maakten de cijfers een sprong van gemiddeld zo'n 2.000 tot 2.500 inwijkelingen per jaar in de eerste decennia van de negentiende eeuw, tot ongeveer het dubbele vanaf de late jaren 1840, meer dan 5.000 tijdens de jaren 1850, 6.500 in het daaropvolgende decennium, tot meer dan 10.000 inwijkelingen per jaar in de jaren 1870 en 1880.³² Ook voor andere steden is een dergelijke sterke toename in immigratiecijfers na de jaren 1840 aanwijsbaar,³³ terwijl ook patronen van pendelarbeid, seizoensarbeid en trans-

²⁹ PAUL DEPRez en CHRISTIAN VANDENBROEKE, Population growth and distribution and urbanisation in Belgium during the demographic transition, in: R. LAWTON en R. LEE, red., *Urban population development in Western Europe from the late eighteenth to the early twentieth century*, Liverpool, 1989, p. 233-235.

³⁰ HILDA COPPEJANS-DESMET, Bevolking en tewerkstelling in transformatie op het Vlaamse platteland (einde 18de - midden 19de eeuw), in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, s.l., 48 (1994), nr. 190, p. 18-24, 32-34; G. JACQUEMYS, *Histoire de la crise économique de Flandres, 1845-1850*, Bruxelles, 1929; HERMAN VAN DER WEE en KAREL VERAGHTERT, De economie van 1814 tot 1944, in: o.c., p. 144-148; CHRIS VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Kritak, 1984, p. 25-30, p. 127-150 en p. 177-178.

³¹ ANNE WINTER, o.c., p. 117-118 en p. 210-212.

³² *Ibidem*, p. 60-61; JAAP KRUITHOF, De demografische ontwikkeling in de 19de eeuw, in: *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de 19de eeuw. Instellingen, economie, cultuur*, Antwerpen, 1964, p. 540-543.

³³ MACHTELD DE METSENAERE, Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw: Methodologische inleiding tot de studie van de groei en verfransing van de Brusselse agglomeratie, in: *Taal en Sociale Integratie*, s.l., 1978, p. 121-129; THIERRY EGGERICKX en MICHEL POULAIN, Les phases du processus d'urbanisation en Belgique, in: *Croissance démographique et urbanisation: Politiques du peuplement et aménagement du territoire*, Paris, 1993, p. 121-129; MICHEL ORIS, Fertility and migration in the heart of the Industrial Revolution, in: *History of the Family*, s.l., 1 (1996), nr. 2, p. 171-172; SUZY PASLEAU, Les migrations internes en Belgique. Ruptures et continuités du XVIIe au XXe siècle, in: ANTONIO EIRAS ROEL en OFELIA REY CASTELAO, red., *Les migrations internes et à moyenne distance en Europe, 1500-1900*, vol. 1, Santiago de Compostella, 1994, p. 188-190; PATRICIA VAN DEN EECKHOUT, De rekrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst, in: *Taal en Sociale Integratie*, s.l., 4 (1981), p. 235-237.

atlantische migratie tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw sterk uitbreidden.³⁴ De kwantitatieve toename in het aantal stedelijke nieuwkomers overtrof de groei van de stedelijke en plattelandsbevolking, wat betekent dat er ook in relatieve termen steeds meer plattelandsbewoners van hun dorp naar de stad trokken.

Deze laatste evolutie wordt mooi geïllustreerd wanneer we het aantal Antwerpse inwijkelingen doorheen de negentiende eeuw afzetten tegen het aantal inwoners in hun gemeente van oorsprong. Hieruit blijkt dat de *intensiteit* van migratie uit het 'demografische bassin' hand over hand toenam: in de jaren 1810 en 1820 migreerden jaarlijks twee tot drie op de 1.000 inwoners uit het provinciale hinterland naar Antwerpen, maar tegen de jaren 1850 was dit opgelopen tot zeven op duizend. Tegen dan waren er maar liefst vijftieng gemeenten uit het ommeland die jaarlijks meer dan één percent van hun totale bevolking naar de provinciehoofdstad uitstuurden, en deze intensiteit zou nog verder toenemen in latere decennia.³⁵ Migratie naar Antwerpen werd met andere woorden een steeds frequenter fenomeen op het provinciale platteland, zowel in absolute als relatieve termen. Hoewel de ruimtelijke grenzen van het regionaal rekruteringsgebied in grote lijnen dezelfde bleven als die van de late achttiende eeuw, nam het aantal mensen dat van dit rekruteringsgebied naar de stad trok zeer sterk toe.

De intensivering van deze regionale migraties is op zich een belangrijk symptoom voor het groeiend belang van rurale verarming als 'push' factor in de migraties van platteland naar stad in de negentiende eeuw. Tegelijk zijn er ook tekenen dat de stedelijke absorptiecapaciteit ten aanzien van deze toegenomen stroom plattelandsmigranten tegen zijn limiet opliep in de loop van de negentiende eeuw. Dit uitte zich onder meer in een algemene daling van de gemiddelde verblijfsduur, waarbij verblijven van minder dan één of twee jaar de norm worden. Tegelijk daalde ook het aantal migranten dat na een stedelijk verblijf terugkeerde naar de plaats van herkomst. Enerzijds bleek er dus steeds minder plaats voor hen in de stedelijke economie, anderzijds konden zij evenmin naar huis terug. Het resultaat was een opmerkelijke toename in interstedelijke mobiliteit, waarbij plattelandsmigranten in toenemende mate gingen participeren in migraties tussen steden onderling, en bijvoorbeeld van Turnhout over Antwerpen naar Brussel trokken.³⁶

Wat betekenden deze algemene evoluties nu voor de re-

laties tussen stad en platteland, en voor de rol van regionale netwerken in het structureren van stedelijke migraties in de loop van de lange negentiende eeuw? Het is duidelijk dat migraties die plaatsvonden binnen de grenzen van aloude regionale rekruteringsgebieden het minst getekend werden door de veranderingen die zich op het vlak van stedelijke migratiepatronen voordeden in deze periode. Provinciale nieuwkomers in het Antwerpen van de jaren 1850 vertoonden nog zeer veel gelijkenissen met hun tegenhangers uit de late achttiende eeuw: het waren voornamelijk jongvolwassenen, die werkzaam waren in de dienstensector, en ook na hun verblijf in de stad de grenzen van de provincie zelden verlieten. Tegelijk was er ook sprake van aanpassing aan de veranderende rurale en urbane context: regionale migratiestromen telden tegen het midden van de negentiende eeuw relatief meer mannen, vertoonden een sterkere oriëntatie op havengerelateerde sectoren zoals handel en transport, en werden gekenmerkt door een daling van de gemiddelde verblijfsduur en een afname in de frequentie van terugkeermigratie – doch deze veranderingen waren minder uitgesproken dan bij migranten uit verder afgelegen gebieden.³⁷

Regionale migraties waren met andere woorden gekenmerkt door de grootste continuïteit, terwijl het daarentegen vooral migranten van iets verder afgelegen gebieden en kleine steden waren die het voortouw namen in het patroon richting kortere verblijfsduur en toegenomen interstedelijke mobiliteit. Bestaande regionale migratiesystemen behielden ondanks de veranderende push-pull factoren dus een zekere veerkracht die regionale migranten in zekere mate afschermden van de algemene veranderingsprocessen zoals hierboven besproken. Deze veerkracht valt te verklaren door de sterke sociale verankering die hinterlandmigranten genoten in relatie tot hun stad. Wanneer de competitie voor stedelijke jobs, huisvesting en zorg sterk toenam in de tweede helft van de negentiende eeuw, waren regionale migranten met hun sterke sociale netwerken en veelvuldige connecties met de stedelijke samenleving beter geplaatst dan hun tegenhangers uit verder afgelegen gebieden om een plaats te verwerven in de stedelijke samenleving. Het is dan ook een constante in negentiende-eeuwse Belgische steden dat plattelandsmigranten uit relatief nabijgelegen dorpen over het algemeen langer in de stad verbleven en meer geneigd waren om zich er definitief te vestigen dan inwijkelingen die over langere afstanden migreerden.³⁸ Maar

³⁴ PAUL DEPRez en CHRISTIAN VANDENBROEKE, Population growth and distribution and urbanisation in Belgium during the demographic transition, in : R. LAWTON en R. LEE, red., o.c., p. 232; TORSTEN FEYS, Radeloosheid in crisistijd: pogingen van de Belgische autoriteiten om een deel van de arme bevolking naar de Verenigde Staten te sturen, 1847-1856, in : *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, s.l., 34 (2004), nr. 2, p. 195-230; DIRK MUSSCHOOT, *Wij gaan naar Amerika. Vlaamse landverhuizers naar de Nieuwe Wereld 1850-1930*, Tiel, 2002; LODE SCHEPENS, *Van vlaskutser tot franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandbevolking in de negentiende eeuw*, Brugge, 1973; CHRIS VANDENBROEKE, Migraties tussen Vlaanderen en Noord-Frankrijk in de 19de en 20ste eeuw, in : *Frans-Nederlands Jaarboek*, s.l., 1993, p. 157-168; B. WOESTENBORGHs, *Vlaamse arbeiders in de vreemde of hoe in de 19de en 20ste eeuw Vlaamse seizoensarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, Gent en Leuven, 1993.

³⁵ ANNE WINTER, o.c., p. 118.

³⁶ *Ibidem*, p. 133-144.

³⁷ *Ibidem*, p. 152-156.

³⁸ Zie bvb. MICHEL ORIS, La transition de la mobilité au 19e siècle. L'expérience de Huy-sur-Meuse (Belgique), entre 1847 et 1900, in : *Annales de Démographie Historique*, s.l., 1993, p. 218-219.

deze sterke 'integratie' van het regionaal bassin met de stedelijke samenleving was een erg gemengde zegen. Immers, terwijl het enerzijds regionale migranten hielp om het hoofd boven water te houden in een steeds competitiever stedelijke omgeving, beperkte het anderzijds ook hun migratiehorizon.

Deze laatste observatie kan het best verduidelijkt worden door twee contrasterende voorbeelden uit de Antwerpse casus: dat van Catharina Cassiers uit Merksem (nabij Antwerpen) enerzijds, en Paulina De Backer uit Vlierzele in Oost-Vlaanderen anderzijds. Catharina Cassiers kwam naar Antwerpen in maart 1819 aan de leeftijd van negentien jaar van het nabijgelegen dorp Merksem om te werken als dienstmeid. Haar eerste positie was bij winkelier Martinus Peullinckx van Tienen, die getrouwd was met Isabella Cassiers uit Merksem, waarschijnlijk een nicht of zus van Catharina. Catharina woonde bij hen gedurende twee jaar voor ze overstapte naar een positie als dienstmeid in een ander huishouden voor nog eens twee jaar. Toen ze vervolgens terugkeerde naar het huishouden van Isabella in februari 1823, waren ondertussen ook haar verweduwdde moeder, Catherina Van Volsem, en een derde jonge dochter, Helena Cassiers, op hetzelfde adres ingetrokken. In 1827 verlieten Catharina en haar moeder dit huishouden om zelf elders in de stad een winkeltje op te zetten, waar ze later het gezelschap kregen van Helena. Nadat hun moeder stierf in 1839, trouwde Helena met een Antwerpse muzikant, en trouwde de ondertussen 44-jarige Catharina Cassiers met Petrus Elst, een winkelier uit Kalmthout, die ook al meer dan veertig jaar in Antwerpen woonde. Zij kregen al snel het gezelschap van de dertienjarige Joseph Hoppenbrouwers uit Kalmthout, die waarschijnlijk familie was van Petrus, die bij hen zou inwonen tot aan de leeftijd van drieëntwintig jaar. Wanneer hij het huishouden van Catharina en Petrus verliet in 1854, werd hij vervangen door broer of neef Cornelius Hoppenbrouwers die vervolgens lange tijd zou werken in de winkel.³⁹

Het migratietraject van Catharina Cassiers is exemplarisch voor dat van de vele inwijkelingen uit de dorpen in het Antwerpse hinterland, die voornamelijk bestonden uit jongvolwassenen die aan de slag gingen in ongespecialiseerde verzorgende diensten, en ook bij de winkeliers en kleinhandelaars oververtegenwoordigd waren. Het voorbeeld van Cassiers is eveneens ontluisterend in het beeld dat het ons geeft op de vele sociale, familiale en affectieve banden die deze hinterlandmigranten met Antwerpen verbonden, en die maakten dat de bestemming allesbehalve onvertrouwd was. Deze connecties hielpen migranten niet alleen aan informatie over en toegang tot bepaalde jobs, maar zorgden ook voor een zeker sociaal vangnet dat als buffer kon dienen voor de kwetsbaarheid van het stedelijk bestaan. De twee jonge Cassiers zussen werkten beiden

voor de winkel van hun schoonbroer in de loop van hun Antwerps verblijf, wat hen een soort opvangpositie bood tussen twee andere jobs in, terwijl ook hun moeder in haar oude jaren een toevluchtshaven vond in het huishouden van haar dochters. Hoewel deze sterke sociale netwerken dus een belangrijke materiële en affectieve steun betekenden voor hinterlandmigranten, beperkte het tegelijk echter hun migratiehorizon: de sterke ruimtelijke verankering van deze netwerken betekende dat deze migranten enkel binnen de marges van regionale migratiepatronen konden opereren, en weinig andere migratiebestemmingen konden overwegen.

Een ander verhaal vinden we bij Paulina De Backer, een zesentwintigjarige ongetrouwde dienstmeid uit Vlierzele, die in mei 1855 berichtte over haar voorgaande migratiepatronen toen zij in Antwerpen een aanvraag deed voor medische bijstand. Ze verklaarde dat ze haar geboortedorp had verlaten aan de leeftijd van twintig jaar om in Brussel aan de slag te gaan als dienstmeid. Daar had ze drie verschillende werkgevers gediend, respectievelijk voor de duur van zes maand, één maand en vijf maand, vooraleer voor zeven maanden terug te keren naar haar geboorteplaats. Ze werkte vervolgens drie jaar in Antwerpen als dienstmeid, waar ze driemaal van werkgever verwisselde, om daarna wederom voor één jaar terug in dienst te treden van één van haar vorige werkgevers in Brussel. Vervolgens keerde ze terug naar Antwerpen, waar ze ondertussen voor vier verschillende werkgevers had gewerkt, voor termijnen van één tot zes maand.⁴⁰ Het migratietraject van Paulina kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Enerzijds speelde de crisis van de jaren 1840 waarschijnlijk een belangrijke rol als 'push' factor in haar migratiepatroon, en verhinderden de verslechterende perspectieven op het Vlaamse platteland haar ervan om definitief terug te keren naar haar geboorteplaats. Vlamingen kwamen immers pas in zekere aantallen naar Antwerpen nadat de crisis van de jaren 1840 hen in grote getale op de weg had gebracht.⁴¹ Tegelijk zorgde het feit dat zij van een relatief nieuw rekruteringsgebied kwam ervoor, dat zij minder sterke sociale banden had met de stedelijke context als bijvoorbeeld de gezusters Cassiers, wier moeder zelfs in Antwerpen geboren was. Dit maakte het voor jonge migranten als Paulina, die minder sterk ingebed waren in regionale netwerken, ongetwijfeld moeilijker om vaste voet aan de grond te krijgen in een periode dat Antwerpen te maken kreeg met een steeds grotere toevloed aan migranten. Dus in die zin was haar relatief onderontwikkeld sociaal netwerk zeker een handicap.

Tegelijk is Paulina's gevarieerd migratiepatroon, dat een relatief groot gebied besloeg, ook een indicatie van haar grotere migratiehorizon, en duidt het erop dat zij anderzortige kanalen van migratie-informatie aansprak dan

³⁹ Meer informatie over de levensloop van Catharina Cassiers bij ANNE WINTER, o.c., p. 152-153.

⁴⁰ Meer informatie over Paulina De Backer bij *Ibidem*, p. 142-143.

⁴¹ Zie hierover: *Ibidem*, p. 117-118, p. 136-137 en p. 179-182.

hinterlandmigranten zoals Catharina Cassiers. We kunnen enkel speculeren over de aard van de informatiekanalen die Paulina De Backer van de ene job naar de andere brachten, maar we weten via ander onderzoek dat de rol van nieuwe en ruimere informatiekanalen zoals krantenadvertenties, plaatsingsbureaus en werkgeversnetwerken sterk toenam in de loop van de negentiende eeuw.⁴² De uitbreiding van transport- en communicatiemogelijkheden, in het bijzonder de sterke ontwikkeling van de Belgische spoorwegen, maakte het eenvoudiger om ook tussen verschillende steden te reizen. Het feit dat nieuwkomers van buiten het onmiddellijke hinterland zoals Paulina reeds dikwijls naar andere plaatsen gereisd waren, betekende tegelijk dat hun actieradius groter was dan dat van regionale migranten, en dat zij meer gevarieerde informatie hadden over alternatieve migratiebestemmingen. Hoewel dit enerzijds een handicap kon zijn in pogingen om zich in de Antwerpse samenleving te settelen, kon het anderzijds een voordeel zijn om betere migratieopties elders te benutten. Migrantenvanuit het directe hinterland hadden deze ervaring immers niet, en waren veel meer geneigd om ook in moeilijke perioden in Antwerpen te blijven. In die zin was hun sterke vervlechting met de stedelijke context zowel een zegen als een vloek: het stelde hen in staat om in Antwerpen te blijven, maar maakte het heel moeilijk om elders heen te trekken. Dit verklaart dan ook waarom de migratiepatronen van regionale migranten, sterk vervlochten als ze waren met eeuwenlange hinterlandrelaties tussen stad en hinterland, aan minder snelle veranderingen en aanpassingen onderhevig waren dan die van nieuwkomers van verder afgelegen gebieden, die per definitie gebruik maakten van ruimere informatienetwerken, en dus ook meer migratieopties tegen elkaar konden afwegen.

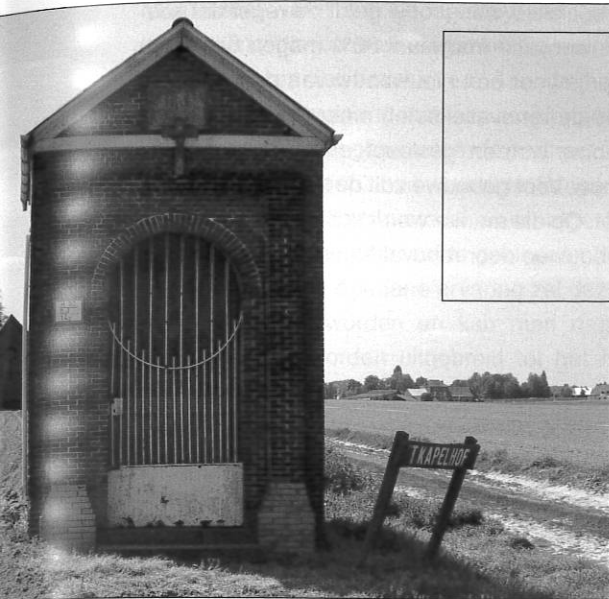
Conclusies

De evolutie van stedelijke migratiepatronen in de negentiende eeuw impliceerde geen radicale breuk tussen dorp en stad. Regionale netwerken bleven belangrijk, ook na aankomst in de stad. Ze hielpen nieuwkomers in hun zoektocht naar werk en huisvesting, en verschaften materiële en affectieve ondersteuning voor het migratietraject. De belangrijke economische verschuivingen van de lange negentiende eeuw, die nieuwe vormen van afstoting op het platteland (push) en aantrekking naar de stad (pull) in de hand werkten, werden met andere woorden *gemedieerd* door bestaande patronen en sociale netwerken. Dit zorgde ervoor dat het dorp in de stad ondanks de diepgaande maatschappelijke verschuivingen zeer belangrijk bleef, en dat de ruimtelijke contouren en migratiepatronen van het 'demografische bassin' – het onmiddellijke stedelijke rekruteringsgebied – door een sterke continuïteit gekenmerkt werden. Tegelijk werden ook deze standvastige regionale migratiepatronen getekend door – weliswaar langzame – aanpassingsprocessen, waarin onder meer retourmigratie afnam, en het belang van nieuwe bestemmingen toenam in de loop van de negentiende eeuw. Deze veranderingen werden enerzijds opgedrongen door economische noodzaak, zoals wanneer de verslechterende omstandigheden op het platteland terugkeer steeds minder aantrekkelijk maakten, en anderzijds mogelijk gemaakt door de opmars van nieuwe informatiekanalen en verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden.

Anne Winter

Postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen
Vrije Universiteit Brussel

⁴² HILDE BRAS, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950*, Amsterdam, 2002, p. 81-103; VALÉRIE PIETTE, *Domestiques et servantes: des vies sous condition*, Bruxelles, 2000.

'Seynaeves kapelletje' aan het Kapelhof in Kooigem (Kortrijk)

De juridische vaststelling van de inventaris van het bouwkundig erfgoed

Tijl Vereenooghe

Tijdens de maand september kwam het uitgebreid aan bod in de media: de inventaris van het bouwkundig erfgoed voor Vlaanderen werd – na meer dan dertig jaar inventarisatiewerk – juridisch vastgesteld. Voor het eerst is er nu een eenduidige en overzichtelijke lijst bepaald van het in Vlaanderen gebouwde patrimonium met erfgoedwaarde. Begin oktober trad het besluit tot vaststelling in werking door de publicatie ervan in het Belgisch Staatsblad. Zo werd de inventaris een volwaardig beleidsinstrument.

Door veel heemkundigen werd het nieuws over de vaststelling van de inventaris enthousiast onthaald. Wanneer historisch waardevolle gebouwen in het verleden met afbraak bedreigd werden, was het immers vaak erg moeilijk om op een objectieve manier de erfgoedwaarde ervan aan te tonen. De vastgestelde inventaris lijkt daarom een ideaal instrument om de slagkracht van lokale erfgoedzorgers te vergroten. Tegelijk bleven veel heemkringen en lokale erfgoedverenigingen nog met veel vragen en onduidelijkheden zitten omtrent de inventaris bouwkundig erfgoed. In dit artikel proberen we ook de mogelijkheden en beperkingen van dit instrument te belichten vanuit het perspectief van de lokale erfgoedvrijwilliger.

Dat deze lokale erfgoedvrijwilligers een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de inventaris en de verdere uitbouw ervan, beseft ook het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), dat verantwoordelijk is voor het beheer van de inventaris bouwkundig erfgoed. Els Hofkens en Leen Meganck, respectievelijk afdelingshoofd Onderzoek Bouwkundig Erfgoed en Landschap en erfgoedonderzoeker bouwkundig erfgoed bij het VIOE, werden bereid gevonden om voor dit artikel de nodige toelichting te geven. Hun boodschap: “*Alle suggesties om de*

informatie in de inventaris te verbeteren of aan te vullen, zijn bijzonder welkom. We zullen alle bijdragen dan ook grondig bekijken en, waar mogelijk, toevoegen aan de inventaris. Het is echter niet altijd mogelijk om alle aangeleverde informatie stante pede te verwerken en op te nemen. Soms is het dus nodig om wat geduld te oefenen...” Maar daarover later in dit artikel meer. Eerst schetsen we de achtergrond van de inventaris bouwkundig erfgoed en de gevolgen van de juridische vaststelling ervan.

Wat is de inventaris van het bouwkundig erfgoed?

Aan de inventaris van het bouwkundig erfgoed wordt al sinds 1972 gewerkt. De inventarisatie verliep op geografische basis: gemeente per gemeente werd onderzoek verricht en zijn alle bouwwerken met een erfgoedwaarde opgelijst. Tot 2005 werd de inventaris in een boekenreeks uitgegeven, maar tegenwoordig wordt hij online ontsloten via <http://inventaris.vioe.be>. Uit die wetenschappelijke inventaris is de lijst afgeleid die zopas juridisch is vastgesteld. Deze is beschikbaar op <http://inventaris.vioe.be/dibe/rechtsgevolgen>.

De lijst, die vrij beschikbaar is in pdf-formaat, is geordend per gemeente. De lijst bevat ongeveer 66.000 – zowel beschermde als niet-beschermde – gebouwen. Van de erfgoedobjecten die erop voorkomen, is het type en een nummer opgenomen, alsook een korte beschrijving, het adres en de coördinaten. Met die gegevens kan het erfgoedobject gelokaliseerd worden en kan er in de wetenschappelijke databank aanvullende informatie over het gebouw of gebouwencomplex opgezocht worden, zoals een uitgebreide wetenschappelijke beschrijving en foto's. Opname in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed betekent voor elk van de erfgoedobjecten dat zij een vorm van vrijwaring voor de toekomst genieten. Deze vrijwaring verschilt echter sterk van een bescherming als monument. Voor beschermde monumenten gelden immers al de juridische bepalingen uit het monumentendecreet. De rechtsgevolgen van de vaststelling worden hieronder opgesomd.

Wat zijn de rechtsgevolgen van de vaststelling?

De vaststelling van de inventaris heeft vooral rechtsgevolgen voor het niet-beschermde waardevolle patrimonium. Dankzij de vaststelling worden vijf wettelijke bepalingen in de regelgeving over onroerend erfgoed, ruimtelijke ordening, wonen en energieprestaties geactiveerd. Vroeger waren die 'slapend' bij gebrek aan een vastgestelde lijst. Het gaat om uitzonderingsmaatregelen ten gunste van gebouwen uit de bouwkundige inventaris, met als doel ze zo veel mogelijk te vrijwaren. Het gaat om de volgende vijf bepalingen:

1. Om een gebouw uit de vastgestelde lijst af te breken is altijd een stedenbouwkundige vergunning nodig. Die wordt door het gemeentebestuur al dan niet afgeleverd, nadat de erfgoedwaarde van het gebouw afgewogen is via een algemene onroerend-erfgoedtoets.
2. Een stedenbouwkundige vergunning is ook nodig om zonnepanelen of zonneboilers op een plat dak te plaatsen of te integreren in een hellend dak van een gebouw uit de lijst.
3. Zonevreemde gebouwen uit de lijst kunnen vlotter een nieuwe functie krijgen.
4. Gebouwen uit de lijst mogen afwijken van de geldende normen op het gebied van energieprestatie en binnenklimaat, voor zover die afwijking nodig is om de erfgoedwaarde van het pand in stand te houden.

5. In de sociale-woningbouw geldt de regel dat kosten voor renovatie maximaal 80% mogen bedragen van de prijs voor een nieuwbouw van dezelfde omvang. Als de renovatiekosten meer bedragen, moet het gebouw worden gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Voor gebouwen uit de lijst geldt die 80%-regel niet. Op die manier wordt sociale huisvesting in deze gebouwen door renovatie gestimuleerd.

Is de inventaris nu definitief klaar? Of kan onze heemkundige kring nog een bijdrage leveren?

De inventaris van het bouwkundig erfgoed is en blijft een dynamisch instrument. Het VIOE zal jaarlijks een actuele lijst van de inventaris van het bouwkundig erfgoed vaststellen en publiceren. Bovendien moet de geografische inventarisatie van enkele gemeenten in Oost- en West-Vlaanderen nog afgerond worden. Het bouwkundig erfgoed van die gemeenten zal bij de nieuwe vaststelling van de lijst in 2010 worden meegenomen. Ook is er voor verschillende gebieden nood aan een actualisatie van de bestaande lijst. Dit geldt zeker voor gemeenten die in de beginperiode werden geïnventariseerd, aangezien de criteria voor opname in de inventaris toen sterk verschilden van de huidige criteria (bijvoorbeeld voor wat betreft gebouwen uit de 19de en 20ste eeuw). In de loop der jaren werden de inventariscriteria echter verbeterd, verfijnd en verbreed. De permanente actualisatie van de inventaris is ook van belang omdat bijvoorbeeld de adresgegevens en de bewaringstoestand van opgenomen erfgoedobjecten aan verandering onderhevig zijn. Bovendien zullen op basis van nieuwe wetenschappelijke inzichten en kennis de gegevens aangevuld en verbeterd worden.

Via het contactformulier op de website van de inventaris – inventaris.vioe.be – kan iedereen actuele gegevens en inhoudelijke aanvullingen doorgeven. Medewerkers van het VIOE zorgen ervoor dat dergelijke meldingen dagelijks opgevolgd en beantwoord worden. Het VIOE staat dus zeker open voor informatie die wordt aangeleverd door externen. Dergelijke meldingen door individuen of verenigingen worden zelfs aangemoedigd. Wel belangrijk om weten is dat het voor de medewerkers vaak niet mogelijk is om doorgegeven verbeteringen of aanvullingen stante pede op te nemen in de databank. In veel gevallen zal deze informatie bewaard worden om later in het kader van een gestructureerde aanvulling te worden meegenomen, bijvoorbeeld per regio of per provincie.

Momenteel wordt ook de laatste hand gelegd aan een handleiding die op een toegankelijke manier het inventarisatieproces zal beschrijven. Aan de hand van deze handleiding zal volgend jaar een proefproject worden opgestart waarbij met geselecteerde partners – bijvoorbeeld erfgoedverenigingen, heemkundige kringen, en andere – een samenwerkingsprotocol wordt afgesloten voor de herinventarisatie van bepaalde gebieden of erfgoedtypes. Op basis van de opgedane ervaring zal deze handleiding geoptimaliseerd worden en kan men nagaan of deze werkwijze kan worden uitgebreid tot het hele Vlaamse grondgebied.

Heemkundige kringen kunnen ten slotte een belangrijke rol spelen bij het aanvullen van de foto's in de databank. Kringen die bereid zijn om de gebouwen in hun gemeente te fotograferen, kunnen contact opnemen met het VIOE. Ze krijgen dan instructies over de resolutie, de manier van toeleveren, etc.

het Kasteel van Blekkom in Loksbergen (Halen)

termijn meer duidelijkheid verwacht. Tot op het moment van de inwerkingtreding van het uitvoeringsbesluit is wettelijk bepaald dat er bij een sloopvergunning voor een object opgenomen in de vastgestelde inventaris, een stedenbouwkundige vergunning bij de vergunningverlener moet worden aangevraagd.

Wat houdt de onroerend-erfgoedtoets in?

Het belangrijkste gevolg van de juridische vaststelling van de inventaris is ongetwijfeld dat een object dat is opgenomen in deze inventaris, slechts afgebroken kan worden nadat de erfgoedwaarde van het gebouw is afgewogen via een "algemene onroerend-erfgoedtoets". Concreet houdt dit in dat een eventuele afbraak slechts mogelijk is nadat het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed een advies over de erfgoedwaarde van het gebouw in kwestie heeft afgeleverd. Bij het bepalen van een advies zal het agentschap in de eerste plaats nagaan of de erfgoedwaarde van het relict nog in dezelfde mate aanwezig is.

Voor de duidelijkheid: een gebouw uit de inventaris kan nog steeds worden afgebroken, als bijvoorbeeld blijkt dat het sinds de opname ervan in de inventaris al veel van zijn erfgoedwaarde heeft verloren. Een gebouw – of een deel ervan – mag echter nooit afgebroken worden zonder stedenbouwkundige vergunning en bijhorend advies over de erfgoedwaarde. De bedoeling is dus niet om alle gebouwen in de inventaris onder een glazen stolp te bewaren: er is nog steeds de mogelijkheid om panden te slopen, maar dit zou door de onroerend-erfgoedtoets nog enkel op een weloverwogen manier mogen gebeuren.

Over de modaliteiten van deze onroerend-erfgoedtoets blijft echter nog enige onduidelijkheid bestaan. Het uitvoeringsbesluit van de Vlaamse Regering, dat deze onroerend-erfgoedtoets zal regelen, wordt momenteel voorbereid door de bevoegde diensten. Voorlopig moeten we dus nog even afwachten, maar ook hierover wordt op korte

Is mijn gemeentebestuur van de wijzigingen op de hoogte? En wat met de eigenaars?

De administrateur-generaal van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed heeft alle lokale besturen een brief gestuurd waarin ze de inwerkingtreding, de juridische betekenis en de rechtsgevolgen van het besluit van de Vlaamse Regering toelicht. Een aantal gemeenten hield overigens in het verleden al rekening met de inventaris en had bij stedenbouwkundige vergunningsaanvragen en sloopaanvragen bijzondere aandacht voor relicten die in de inventaris waren opgenomen.

Vanuit de Vlaamse overheid wordt nu verwacht dat alle lokale besturen een actieve rol gaan opnemen bij het verspreiden van de noodzakelijke informatie. Ze worden als vergunningverleners immers voor een groot deel het gezicht van de consequenties die de vaststelling van de inventaris heeft. Ze zijn ook het aangewezen aanspreekpunt voor bijkomende duiding. Omdat het om verschillende redenen onmogelijk was om de eigenaars van alle erfgoedobjecten in de inventaris officieel aan te schrijven, heeft het VIOE ervoor geopteerd om de juridische vaststelling van de inventaris bouwkundig erfgoed bekend te maken via een uitgebreide mediacampagne. Zo werden er advertenties in meerdere Vlaamse kranten geplaatst, gekoppeld aan informatieverstrekking via de Vlaamse Infolijn.

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenissen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4	Bier	7,50
jg. 56, 2003, nr. 1	Reizen	6,25
jg. 58, 2005, nr. 1	Gevaar	6,25
jg. 58, 2005, nr. 3	Mode en streekdrachten	6,25
jg. 59, 2006, nr. 1	Kleur	6,25
jg. 60, 2007, nr. 1	Niet te schatten	6,25
jg. 61, 2008, nr. 1	Wordt verwacht:	6,25
jg. 61, 2008, nr. 2	Mijn waterweg	10,00
jg. 62, 2009, nr. 1	Uit vriendschap!?	6,25

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991), 1,85 euro (1992-1996) of 6,25 euro (vanaf 2003) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

Romain John van de Maele, <i>'Een kennismaking met het bioscoopgebeuren in enkele Dendersteden tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw Deel 2 Geraardsbergen en Ninove</i>	2
Henri Vannoppen, <i>'Het groene platteland' ... of enkele aspecten rond de lokale geschiedenis van weiden, bossen en woeste gronden in Vlaanderen</i>	16
Julien De Vuyst, <i>Een Hit uit vroeger Eeuwen: Het Geestelijk Kaartspel</i>	29
Marc Robben, <i>Metseltekens. Van decoratie naar symbool en terug</i>	39
Anne Winter, <i>Het dorp in de stad? Plattelandsvlucht, verstedelijking en migratienetwerken in de lange negentiende eeuw: een verkenning aan de hand van de casus Antwerpen</i>	56
Tijl Vereenoghe, <i>De juridische vaststelling van de inventaris van het bouwkundig erfgoed</i>	65

COLOFON

Ons Heem, tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen is een uitgave van Heemkunde Vlaanderen vzw
Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

 015/20 51 74

 015/20 54 23

 info@heemkunde-vlaanderen.be

 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye

Coördinator Heemkunde Vlaanderen

 eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

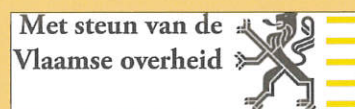
Verantwoordelijke uitgever:

Fons Dierickx

Grote Baan 193

9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 (IBAN: BE79 0682 2185 9033, BIC: GKCCBEBB) met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2009.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)

* eerste nummer: vóór 15 januari

* tweede nummer: vóór 15 april

* derde nummer: vóór 15 juli

* vierde nummer vóór 15 oktober.

1

2

3

4

FOTO'S OMSLAG

1. Metseltekens: Moncornet.

2. Doublepatte en Patachon. <http://www.roennebech.dk>.

3. Onvolledige metseltekens.

4. 'Seynaeves kapelletje' aan het Kapelhof in Kooigem (Kortrijk).

ONS HEEM

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

driemaandelijks tijdschrift

jaargang 62, nummer 4

oktober-november-december 2009

ISSN 1370-6489